

Het potentieel van het herstelrecht in zaken van gewelddadig extremisme en terrorisme

Geschreven door **Emanuela Biffi**, Externe RAN-deskundige

Het potentieel van het herstelrecht in zaken van gewelddadig extremisme en terrorisme

JURIDISCHE MEDEDELING

Dit document werd opgesteld voor de Europese Commissie; het geeft enkel de mening van de auteurs weer en de Europese Commissie kan niet aansprakelijk worden gesteld voor enige gevolgen van het hergebruik van deze publicatie. Voor meer informatie over de Europese Unie gaat u naar (<http://www.europa.eu>).

Luxemburg: Bureau voor publicaties van de Europese Unie, 2021

© Europese Unie, 2021

Het beleid ten aanzien van het hergebruik van documenten van de Europese Commissie is vastgelegd in Besluit 2011/833/EU van de Commissie van 12 december 2011 (PB L 330 van 14.12.2011, blz. 39). Tenzij anders is aangegeven, is hergebruik van dit document toegestaan op grond van een 'Creative Commons Attribution 4.0 International'-licentie (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.nl>). Dit betekent dat hergebruik is toegestaan, mits de bron correct wordt aangegeven en eventuele wijzigingen worden vermeld.

Voor elk gebruik of reproductie van elementen die geen eigendom zijn van de Europese Unie, moet mogelijk rechtstreeks toestemming worden gevraagd aan de betreffende rechthebbenden.

Het herstelrecht, wat beschouwd kan worden als een geheel van waarden, principes en de daaruit voortvloeiende praktijken, biedt vele mogelijkheden om gewelddadig extremisme te voorkomen en tegen te gaan (P/CVE). Die zijn afhankelijk van de precieze doelstellingen voor ieder proces en de bijhorende context: het soort misdrijf, de ontwikkeling en het stadium van het conflict, de betrokken partijen en de gevolgen van de geleden schade. Het herstelrecht stimuleert participanten om samen acties te ondernemen - aangepast aan hun specifieke behoeften en verwachtingen - en vormt daardoor een uitgelezen kans om de schade te herstellen die werd berokkend aan de slachtoffers van terrorisme. Het kan worden toegepast voor uiteenlopende complexe geweldsmisdrijven, aangezien de ontmoetingen tussen de personen die schade hebben geleden en de personen die de schade hebben berokkend, niet gefocust hoeven te zijn op ideologische details of verantwoordingen voor het conflict. In zaken van gewelddadig extremisme wordt het herstelrecht nu al gebruikt om concrete antwoorden te bieden aan de rechtstreeks betrokken partijen (bijv. slachtoffer-daderbemiddeling), en kan het soms helpen in het ruimere proces van vredesopbouw in een gemeenschap of land (bijv. door groepsbijeenkomsten). Om het succes van het herstelrecht te verzekeren, zijn er enkele vereisten voor een goede werkwijze, waaronder vrijwilligheid, voorbereiding en veiligheid. Op basis van deze principes biedt het herstelrecht vele mogelijkheden voor toekomstige P/CVE-toepassingen, bij rehabilitatie van de dader en bij slachtofferhulp.

1. Inleiding

Het herstelrecht biedt een mogelijkheid aan slachtoffers, daders ⁽¹⁾ of andere betrokkenen bij een (gewelddadig) misdrijf om een communicatieproces te starten. De programma's nemen doorgaans de vorm aan van slachtoffer-daderbemiddeling, beraadslagingen en groepsbijeenkomsten, maar er bestaan ook andere vormen van (rechtstreekse of onrechtstreekse) storytelling of dialoog, afhankelijk van de specifieke behoeften van de betrokken partijen. Het herstelrecht is gebaseerd op enkele algemeen aanvaarde veronderstellingen van herstelrechtgeleerden en bemiddelaars.

- **Misdrijven ontstaan als gevolg van specifieke sociale omstandigheden en gebroken relaties:** de juridische procedures moeten aangepast worden aan individuele gevallen en behoeften.
- **Het voorkomen van misdrijven is de verantwoordelijkheid van gemeenschappen:** gemeenschappen dragen bij aan het elimineren of op zijn minst limiteren van de sociale omstandigheden die tot misdaden leiden.
- **Misdrijven richten schade aan in de maatschappij, maar berokkenen in de eerste plaats schade aan de personen die er rechtstreeks bij betrokken zijn:** de gevolgen van misdrijven dienen opgelost te worden door middel van de actieve participatie van de betrokken partijen, d.w.z. enerzijds door de pleger van het misdrijf die zijn/haar verantwoordelijkheid opneemt en berouw toont, anderzijds door het slachtoffer dat zijn/haar behoeften beantwoord ziet en zich gesterkt voelt door de (rechtstreekse of onrechtstreekse) ontmoeting ⁽²⁾.

Een aantal verschillende doelstellingen kunnen bereikt worden door het herstelrecht:

- de onderliggende oorzaken van het criminele of gewelddadige gedrag begrijpen;
- gevoelens en behoeften uiten, en persoonlijke verhalen en waarheden delen;
- daders aanmoedigen om de gevolgen van hun daden te erkennen en verantwoordelijkheid op te nemen voor de aangerichte schade;
- een veilige plek creëren waar slachtoffers kunnen reflecteren over wat er gebeurd is en antwoorden kunnen zoeken op hun vragen;
- handelingen bepalen ter herstel van de schade, in de mate van het mogelijke.

⁽¹⁾ Een kleine opmerking over terminologie: het taalgebruik bij het herstelrecht probeert labels zoals 'daders' en 'slachtoffers' te vermijden, door ze te vervangen door 'partijen betrokken bij het misdrijf of conflict' of specifieker 'de persoon die geschaad werd door het misdrijf en de persoon die verantwoordelijk is voor de schade'. In deze paper worden de traditionele labels gebruikt om de leesbaarheid te bevorderen.

⁽²⁾ Zie Christie, *Conflicts as property*, wiens argumenten een boost gaven aan het herstelrecht in Europa. Zie ook Vanfraechem, Pemberton et al., *Justice for Victims: Perspectives on rights, transition and reconciliation*, om meer te weten te komen over het belang van de beweging voor slachtofferrechten in het herstelrecht.

In de afgelopen jaren werd het herstelrecht geïntegreerd binnen en buiten het strafrechtelijk stelsel, ook bij de aanpak van ernstige en complexe misdrijven en gewelddadige conflicten. Participanten (slachtoffers, daders, medestanders en gemeenschapsleden) waren tevreden over de ontmoeting en de daaruit voortvloeiende resultaten ⁽³⁾. **De ervaring met het herstelrecht in zaken van gewelddadig extremisme is vrij beperkt maar enorm krachtig, en leert ons belangrijke lessen over hoe het herstelrecht gebruikt kan worden om gewelddadig extremisme te voorkomen en tegen te gaan (P/CVE).** Om die redenen zou iedere persoon volgens het Europees Forum voor Herstelrecht (EFRJ) het recht moeten hebben op herstelrecht bij elk soort misdrijf en in elk stadium van de strafrechtelijke procedure om de kans te krijgen de andere partij te ontmoeten en op een veilige plek een dialoog te kunnen aangaan.

Dit overzicht zoekt een antwoord op de volgende vragen.

- Hoe werden verschillende vormen van het herstelrecht gebruikt in de context van ‘gewone’ geweldsmisdrijven?
- Hoe werden herstelrechtelijke maatregelen tot nu toe gebruikt binnen de context van terrorisme en gewelddadig extremisme, en welke hedendaagse voorbeelden bestaan er?
- Wat zijn de voordelen van herstelrechtelijke processen voor de rehabilitatie van gewelddadige extremisten, zoals extreemrechtse en islamitische extremisten in de lidstaten van de EU?
- Hoe kunnen herstelrechtelijke processen ten goede komen aan slachtoffers van terrorisme en welke regels dienen gevolgd te worden om zulke voordelen te verzekeren?
- Kan een uitgebreidere toepassing van herstelrechtelijke maatregelen (zoals bij gewone misdrijven) bijdragen aan het voorkomen van (verdere) radicalisering en aan extremisme gerelateerde misdaden? Waarmee moet rekening gehouden worden om de toepassing van herstelrechtelijke maatregelen naar de hele EU uit te breiden?

2. Het herstelrecht: wat, waarom en hoe?

Dit gedeelte gaat in op verschillende definities van het herstelrecht en presenteert de doelstellingen en de verschillende methoden die in de praktijk gebruikt worden. Het bevat ook ervaringen en motivaties voor daders en slachtoffers die deelnemen aan een herstelrechtelijk proces. Dat vormt de basis om het potentieel te verkennen van het herstelrecht bij complexe ernstige misdrijven zoals gewelddadig extremisme en terrorisme.

Het herstelrecht: definities

In maart 2020 werd een nieuwe editie van het *UNODC Handbook on Restorative Justice Programmes* gepubliceerd, met een volledige en duidelijke definitie van het herstelrecht:

“Het herstelrecht is een benadering die daders, slachtoffers en de gemeenschap een alternatief pad naar gerechtigheid biedt. Het bevordert de veilige participatie van slachtoffers bij het oplossen van de situatie en biedt de mogelijkheid aan mensen die hun verantwoordelijkheid opnemen voor de schade die ze hebben berokkend, om verantwoording af te leggen aan degenen die ze schade berokkend hebben. Aan de basis ligt de erkenning dat crimineel gedrag niet enkel de wet overtreedt, maar ook schade berokkent aan slachtoffers en de gemeenschap.” ⁽⁴⁾

In de loop der jaren werd het herstelrecht al op verschillende manieren gedefinieerd, waarmee de interpretatie van de term in vraag werd gesteld. Een belangrijk verschil bij de definities ligt erin of er prioriteit wordt gegeven aan het proces (en de waarden en principes die relevant zijn voor face-to-face-ontmoetingen) of aan de resultaten (en de waarden en de principes die relevant zijn voor het herstellen van een gevoel van

⁽³⁾ EFRJ, Effectiveness of restorative justice practices. An overview of empirical research on restorative justice practices in Europe.

⁽⁴⁾ UNODC, Handbook on Restorative Justice Programmes: Second Edition.

gerechtigheid). **Procesgeoriënteerde definities beschrijven het herstelrecht als een methode om beslissingen te nemen en problemen op te lossen, gebaseerd op de vrijwillige toestemming van de partijen om te participeren.** In de praktijk wordt dit gezien als een face-to-face-ontmoeting tussen het slachtoffer, de dader en andere betrokkenen bij het conflict of misdrijf, in het bijzijn van een neutrale partij (d.w.z. de herstelbemiddelaar). **Resultaatgeoriënteerde definities leggen de nadruk op het herstel van de schade die werd aangericht door het conflict of misdrijf, en bieden mogelijkheden om ‘het onrecht ongedaan te maken’.** In de praktijk kan de term herstelrecht uitgebreid worden, zelfs wanneer het slachtoffer afwezig is of vertegenwoordigd wordt door een plaatsvervangend slachtoffer, zolang de partijen vrijwillig deelnemen aan het proces en het doel is om de geleden schade te herstellen. In dit geval ligt de focus op de verwachte resultaten (zoals het herstellen van het gevoel van gerechtigheid en veiligheid in de samenleving) en niet specifiek op werkwijzen en methoden.

In de afgelopen jaren heeft het herstelrecht ook een plaats gekregen binnen internationale instrumenten die de betrokken partijen van een misdrijf betere toegang tot herstelrechtelijke diensten kunnen verlenen (EU Slachtofferrichtlijn 2012 ⁽⁵⁾, Aanbeveling van de Europese Raad 2018 ⁽⁶⁾).

Het herstelrecht: waarden

Het herstelrecht vindt zijn oorsprong in de volgende fundamentele menselijke waarden - en probeert mensen opnieuw te verbinden door deze waarden uit te dragen ⁽⁷⁾:

- **Gerechtigheid:** het herstelrecht is een respons op de schade die door een onrecht werd berokkend. Het biedt een veilige plek aan mensen om hun behoeften uit te leggen en uit te drukken wat voor hen rechtvaardig, eerlijk en veilig is.
- **Solidariteit en verantwoordelijkheid:** herstelrechtelijke methoden hechten waarde aan de menselijke diversiteit en versterken sociale relaties. Ze zorgen ervoor dat mensen met elkaar in contact komen, naar elkaars behoeften luisteren en bijdragen aan elkaars gevoel van comfort, veiligheid en welzijn.
- **Respect voor de menselijke waardigheid:** het herstelrecht biedt een inclusieve en participatieve methode om beslissingen te nemen en problemen op te lossen, waarbij iedereen een veilige en respectvolle plek krijgt om ervaringen te delen en verantwoording af te leggen voor hun leven.
- **Waarheid:** bij het herstelrecht kan ieders eigen waarheid gehoord en gerespecteerd worden, zelfs als die niet op dezelfde manier ervaren werd door alle partijen die bij een misdrijf of conflict betrokken waren.

Begrijpen dat er ‘verschillende waarheden’ bestaan is cruciaal bij het ontmoeten en samenkomen met ‘de ander’. Deze verschillende waarheden moeten erkend worden wanneer mensen worden samengebracht om niet alleen hun verhalen te delen, maar ook hun herinneringen van wat er gebeurd is: de **forensische waarheid** verwijst naar de meetbare feiten van wat er in een bepaalde situatie gebeurd is; de **narratieve waarheid** verwijst naar het unieke verhaal van het lijden dat ervaren werd door elke persoon die diezelfde situatie meegemaakt heeft; de **dialogische waarheid** komt tot stand wanneer de partijen een dialoog aangaan om de werkelijke feiten (geschiedenis) en de subjectieve ervaringen (herinneringen) te delen; de **transformatieve waarheid** kan ontstaan als gevolg van zo’n dialoog en verandert de toekomst dankzij deze ervaring. Hoewel de narratieve waarheid belangrijk is bij herstelrechtelijke processen, “is dit niet de volledige waarheid: daarvoor moet er een ander verhaal verteld worden” ⁽⁸⁾. Het herstelrecht geeft de ruimte om met de andere partij samen te komen en een gezamenlijke gedeelde waarheid tot leven te brengen die uit de dialoog voortkomt.

⁽⁵⁾ Richtlijn 2012/29/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 tot vaststelling van minimumnormen voor de rechten, de ondersteuning en de bescherming van slachtoffers van strafbare feiten: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029>

⁽⁶⁾ Aanbeveling CM/Rec(2018)8 van het Comité van Ministers aan de lidstaten betreffende herstelrecht in strafzaken: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808e35f3

⁽⁷⁾ EFRJ, Connecting people to restore just relations: Practice guide on Values and Standards for restorative justice practices.

⁽⁸⁾ Tim Chapman, zoals geciteerd in Biffi, The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism.

In de literatuur van het herstelrecht worden de bestaande herstelrechtelijke praktijken ook aangestuurd door andere waarden, zoals herstel, inclusie, empowerment, veiligheid, transformatie, enz. Dit zijn essentiële richtlijnen om in het achterhoofd te houden bij het voorbereiden van een herstelrechtelijk proces en het stimuleren van participatie door de partijen die bij een misdrijf of conflict betrokken waren.

Het herstelrecht: doelstellingen

Het hoofddoel van het herstelrecht is om alle (of sommige) mensen die betrokken waren bij het misdrijf of conflict samen te laten werken aan het herstel van de schade en aan ‘gerechtigheid’, op een manier die indruk bij hen nalaat. Dit perspectief is ook uniek voor de manier waarop de schade aan de samenleving wordt aangepakt. Bij alle gerechtelijke processen wordt het sociale aspect als relevant beschouwd voor het begrijpen van en reageren op bepaalde strafbare feiten. In het herstelrecht is de schade aan de samenleving echter ondergeschikt aan de schade die werd berokkend aan het slachtoffer. Die laatste soort schade wordt op een concrete manier aangepakt met tastbare maatregelen en beslissingen.

Tabel 1 wijst op de **voornaamste verschillen tussen het model van het vergeldingsrecht** ⁽⁹⁾ en dat van het herstelrecht in de manier waarop ze misdrijven zien, gerechtigheid willen bereiken, controle houden, reageren op misdrijven en hoe ze slachtoffers en gemeenschappen betrekken bij het gerechtelijk proces. Terwijl bij het model van het vergeldingsrecht de focus ligt op wat er in het verleden gebeurd is, zodat de verantwoordelijke voor het misdrijf geïdentificeerd en gestraft kan worden, wil het herstelrecht de partijen die bij het misdrijf betrokken waren, ondersteunen bij het begrijpen van hun behoefte aan gerechtigheid, respect, veiligheid en waarheid.

Tabel 1: Voornaamste verschillen tussen het vergeldingsrecht en het herstelrecht

	Vergeldingsrecht	Herstelrecht
Misdrijf	Tegen de staat overtreding van de wet abstract idee zoals bepaald in de strafwet individuele daad met individuele verantwoordelijkheid	Tegen de persoon en de gemeenschap gebroken relaties concrete daad die mensen schade berokkent individuele daad met sociale verantwoordelijkheid
Gerechtigheid	Focus op het verleden en op aansprakelijkheid conflictsituaties	Focus op de toekomst en op de gevolgen van het misdrijf dialogoog en onderhandeling
Controle	Strafrechtelijk stelsel bestuurd door professionals	Gemeenschap partijen ondersteund door professionals
Respons	Straffen en sancties gevoel van schuld en aansprakelijkheid behandeling/heropvoeding van de dader, wegwerken van obstakels voor herintegratie	Herstel herstel (verzoening?) van de slachtoffer-daderrelatie consolidatie van de rechten, plichten en verantwoordelijkheden tussen burgers
Slachtoffer en gemeenschap	Bijrol als getuigen	Centrale rol rechtstreekse betrokkenheid

Het herstelrecht: soorten maatregelen

⁽⁹⁾ Het vergeldingsrecht verwijst naar het ‘klassieke’ strafrechtelijke systeem, waar de overtreder van de wet gestraft wordt als een soort afschrikmiddel om het plegen van verdere misdrijven te voorkomen en waar de overtreder indien mogelijk gerehabiliteerd wordt voor een terugkeer in de samenleving.

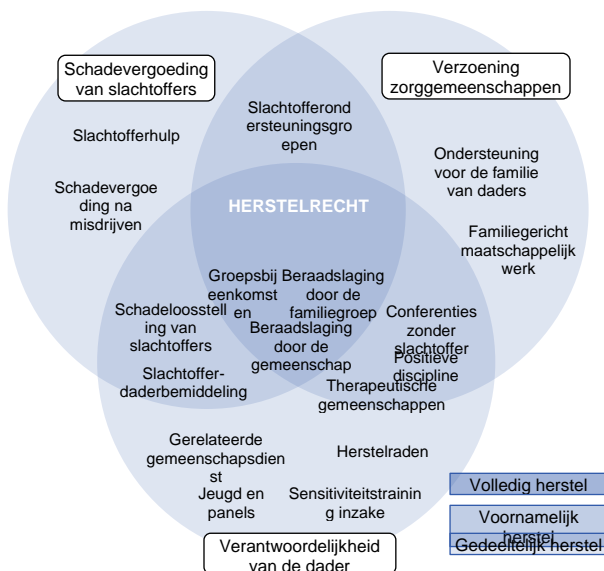
Herstelrechtelijke praktijken kunnen verschillende vormen aannemen, afhankelijk van de specifieke behoeften en wensen van de betrokken partijen. Over het algemeen komen die tot stand door middel van communicatieprocessen die het slachtoffer en de dader samenbrengen, en mogelijk ook hun medestanders en andere mensen die gevolgen van het misdrijf hebben ondervonden. Deze communicatieprocessen worden goed voorbereid en verzorgd door getrainde herstelbemiddelaars. De processen verlopen rechtstreeks (bijv. face-to-face-ontmoetingen) of onrechtstreeks (bijv. via brieven of pendelbemiddeling ⁽¹⁰⁾).

De meest courante praktijkmodellen van het herstelrecht (ook bij gevallen van ernstige geweldsmisdrijven) zijn:

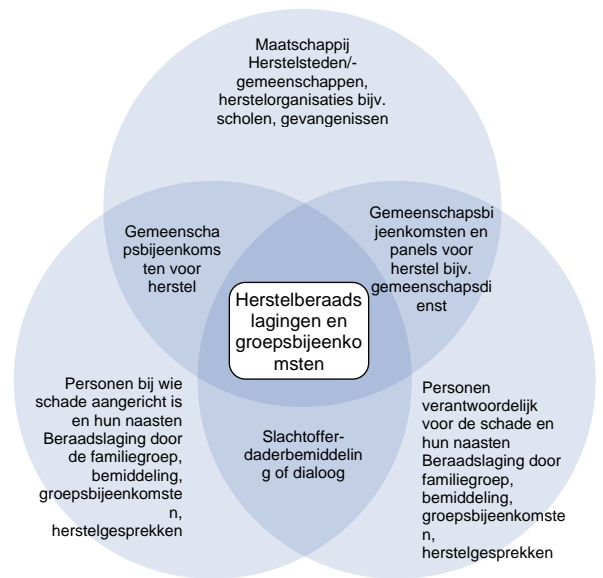
- **Slachtoffer-daderbemiddeling**, waarbij de partijen die betrokken waren bij een misdrijf elkaar ontmoeten (fysiek of onrechtstreeks) om te praten over wat er gebeurd is, hun gevoelens en bedenkingen te delen en uiteindelijk tot overeenstemming te komen.
- **Beraadslaging**, waarbij een grote groep mensen die betrokken waren bij een misdrijf samenkomt om te praten over wat er gebeurd is en oplossingen te zoeken voor de toekomst.
- **Groepsbijeenkomsten**, waarbij een groep mensen een gestructureerde dialoog aangaat om een specifiek conflict aan te pakken en hun relaties en gemeenschappen op die manier te versterken.

Volgens McCold en Wachtel (2002) **kunnen praktijkmodellen gedeeltelijk, voornamelijk of volledig herstelrechtelijk zijn**, afhankelijk van de betrokkenheid van de partijen ⁽¹¹⁾. Bij volledig herstelrechtelijke processen ontmoeten de slachtoffers, de daders en de gemeenschappen elkaar. Bij gedeeltelijk en voornamelijk herstelrechtelijke processen zijn er respectievelijk één of twee betrokkenen. Dit model stelt verschillende maatregelen voor onder de overkoepelende term 'herstelrecht' zoals programma's voor het bewustzijn van slachtoffers, gemeenschapsdiensten en ondersteuning voor de familie van daders.

Een gelijkaardig, maar alternatief model wordt voorgesteld door Tim Chapman, als reactie op de bedenkingen dat de definities van 'volledig, voornamelijk of gedeeltelijk' herstelrechtelijke processen een soort hiërarchie zouden kunnen creëren binnen de praktijken. Chapman raadt aan om elk herstelrechtelijk proces te beoordelen op basis van hoe geschikt het is voor een specifieke context, voor de schade, de karakteristieken van de participanten en de cultuur van het land.

Figuur 1: Het model van McCold en Wachtel © Paul McCold en Ted Wachtel

Figuur 2: Het model van Chapman, © Tim Chapman

Het herstelrecht: basisprincipes

⁽¹⁰⁾ De zogenaamde pendelbemiddeling verwijst naar de ontmoetingen die ondersteund worden door een bemiddelaar, zonder dat de partijen in dezelfde kamer aanwezig zijn voor het gesprek. In de praktijk kunnen de partijen in aangrenzende kamers zitten of via een videolink met elkaar spreken. Ook kan de bemiddelaar hen thuis bezoeken en met hun vragen en antwoorden (over en weer) naar de andere partij gaan.

⁽¹¹⁾ McCold & Wachtel, Restorative justice theory validation.

Bepaalde basisprincipes zijn van toepassing op alle herstelrechtelijke praktijken.

- **Vrijwillige participatie:** vrije instemming is de belangrijkste voorwaarde voor het starten van een herstelrechtelijk proces.
- **Bemiddelaarsrol:** bemiddelaars zijn niet louter een ‘onpartijdige derde’ tijdens de ontmoeting; ze zijn speciaal getraind om alle partijen te ondersteunen voor een meer gebalanceerde, meerdelige aanpak.
- **Veilige omgeving:** met de steun van de bemiddelaar worden de participanten uitgenodigd om een niet-oordelende houding aan te nemen en bereid te zijn om te luisteren tijdens het proces.
- **Taalgebruik:** het taalgebruik vermijdt het labelen van de participanten (als slachtoffers en daders), zodat er ruimte is om dicht tot elkaar te komen en menselijkheid te voelen in hun individuele rol.
- **Vorbereiding:** zodra de partijen instemmen om deel te nemen aan een herstelrechtelijk proces, wordt er veel tijd uitgenomen om de partijen voor te bereiden, hun behoeften te begrijpen en hun verwachtingen duidelijk te maken.
- **Opleiding:** om diensten van hoge kwaliteit aan te kunnen bieden, moeten de bemiddelaars adequaat opgeleid worden gezien de specifieke aspecten van bepaalde zaken (bijv. seksueel misbruik) of de kwetsbaarheid van de partijen (bijv. minderjarige slachtoffers)
- **Flexibiliteit:** het herstelrechtelijke proces is flexibel, volledig afgestemd op de behoeften en verwachtingen van de betrokken partijen.
- **Afsluiten:** na afloop van herstelrechtelijke processen komen de partijen doorgaans tot een gezamenlijke overeenkomst over wat er gebeurd is en worden er mogelijke (materiële of symbolische) acties bepaald om de berokkende schade aan het slachtoffer en de gemeenschap te herstellen.

De meeste van deze principes zijn ook voor andere gerechtelijke processen relevant (bijv. voldoende voorbereiding en opleiding). Andere principes dienen gehanteerd te worden voor het bevorderen van een herstelcultuur in andere settings (bijv. rehabilitatieprogramma's voor ex-gedetineerden). Dit verwijst bijvoorbeeld naar het belang van een niet-oordelende en open houding, het belang van terminologie en labels bij het aanspreken van mensen en het belang van een programma dat samen gevormd wordt en volledig afgestemd is op de behoeften van de betrokkenen.

De ervaringen van slachtoffers met het herstelrecht

Een van de voornaamste argumenten voor het herstelrecht is de kans om slachtoffers een stem te geven in hun zoektocht naar gerechtigheid in de nasleep van een misdrijf. Bij strafrechtelijke procedures worden slachtoffers vaak ‘vergeten’, enkel erkend in hun rol als getuige van het misdrijf, en kan er secundaire victimisatie plaatsvinden. Slachtoffers kunnen echter vele behoeften hebben die het strafrechtelijk stelsel niet in beschouwing neemt - hier kan het herstelrecht een rol spelen. Deze behoeften gaan verder dan de medische, psychologische, materiële of financiële hulp die door andere diensten wordt geboden (denk aan slachtofferhulp, gezondheidszorg of geld voor slachtoffers).

De categorieën van ‘overtreding’ en ‘misdad’ zoals beschreven in de wet, zouden niet de enige criteria mogen zijn om te oordelen over de gevolgen van een misdrijf voor de slachtoffers en om te bepalen wat zij nodig zouden kunnen hebben. Herstelrechtelijke praktijken tonen aan dat elk individu op een verschillende manier getroffen wordt, op basis van verschillende factoren (vroegere ervaringen, sociale omstandigheden, enz.). Dit is ook relevant wanneer de optie van het herstelrecht wordt voorgesteld aan slachtoffers van ernstige geweldsmisdrijven, zoals extreem geweld en terrorisme.

Als men wil nagaan hoe het herstelrecht wordt ervaren door de participanten, moeten de verschillende fases van het gehele proces in beschouwing genomen worden ⁽¹²⁾. Over het algemeen **stellen vele slachtoffers het aanbod van het herstelrecht op prijs** ⁽¹³⁾. Gewoonlijk sturen verschillende professionals in het strafrechtelijk stelsel (bijv. politieagenten, aanklagers en rechters) de zaak door naar de herstelrechtelijke dienst, die dan contact opneemt met de partijen. Het is belangrijk dat het aanbod van een specialist inzake

⁽¹²⁾ Vanfraechem, Bolivar et al., Victims and Restorative Justice.

⁽¹³⁾ EFRJ, Victims and Restorative Justice: An empirical study of the needs, experiences and position of victims within restorative justice practices.

herstelrecht komt, die opgeleid is om een herstelrechtelijke aanpak en taalgebruik toe te passen en die ook alle vragen over het proces zelf kan beantwoorden. In dit stadium kunnen slachtoffers uitleggen wat ze nodig hebben, het doel van hun ontmoeting duidelijk maken en bepalen of dit voor hen nuttig zou zijn of niet, en zo ja, onder welke omstandigheden. Meteen al bij het aanbod zorgt het herstelrecht voor een veilige omgeving waarin de partijen kunnen beslissen wat voor hen het beste is en hoe ze zich gesterkt kunnen voelen in hun beslissingen en hun participatie in het gerechtelijk proces.

In dit stadium **gaat de herstelrechtelijke bemiddelaar na wat de mogelijke motivatie is om deel te nemen aan het proces**. Vaak willen slachtoffers “de dader laten weten hoe je je voelde, antwoorden krijgen van de dader en een verontschuldiging” (14). In sommige gevallen, vooral wanneer het herstelrecht wordt aangeboden als alternatieve maatregel voor een minderjarige, kan het slachtoffer deze optie kiezen om een gerechtelijke procedure te vermijden. In andere gevallen worden slachtoffers gemotiveerd door de mogelijkheid om compensatie te ontvangen, en hierbij gaat het niet alleen om het geld, maar voornamelijk omdat dit voor een soort symbolisch herstel zorgt, aangezien de dader de toegebrachte schade erkent (15). Daarbij valt op dat de motivatie van verschillende slachtoffers om deel te nemen dezelfde is als de motivatie van de daders (zie boven). De herstelrechtelijke bemiddelaar speelt een fundamentele rol, niet alleen bij het nagaan van de motivaties, maar ook bij het duidelijk maken van de verwachtingen en bij de waarheidsgetrouwe voorbereiding van de slachtoffers (en daders) op de ontmoeting.

Slachtoffers waarderen ook het herstelrechtelijke proces op zich, d.w.z. de (rechtstreekse of onrechtstreekse) kans om een dialoog aan te gaan met de dader (16). Wanneer de herstelrechtelijke bemiddelaar beide partijen voldoende voorbereid heeft, wordt hij bijna ‘onzichtbaar’, zodat de dialoog tussen de partijen alle ruimte krijgt. De bemiddelaar komt enkel tussenbeide wanneer dat nodig is, bijv. om het proces van start te laten gaan en af te sluiten. Doorheen het proces is het cruciaal dat slachtoffers op elk moment voelen dat ze de keuze hebben om zich terug te trekken.

Wat betreft de resultaten van het proces, zijn de meeste slachtoffers van mening dat het herstelrecht ook aan andere slachtoffers moet worden aangeboden (17). Uit onderzoek blijkt voortdurend dat zo’n 85% van de slachtoffers tevreden is over het herstelrechtelijk proces en andere slachtoffers zou uitnodigen om deel te nemen. Wanneer dit niet het geval is, is het mogelijk dat de voorbereidingsfase (evaluatie van de motivaties en verwachtingen) niet goed afgehandeld werd (18). Het is belangrijk te erkennen dat het herstelrecht niet alle aspecten van secundaire victimisatie kan aanpakken - het is de bedoeling dat deze dienst samen met andere diensten wordt aangeboden als dat nodig is, denk aan slachtofferhulp en therapie.

De ervaringen van daders met het herstelrecht

De aspecten van het herstelrecht waar daders tevreden over zijn, komen terug in hun motivaties om deel te nemen. Binnen het herstelrechtelijke proces krijgen daders een stem, wordt er naar hen geluisterd, worden ze respectvol en eerlijk behandeld en worden ze niet beoordeeld. Ook vinden ze het gemakkelijker om met de herstelrechtelijke bemiddelaar te praten en op die manier het proces en de doelstellingen te begrijpen (19). Daders kunnen een inwendige motivatie hebben (gericht op zichzelf) of een uitwendige (gericht op het slachtoffer). De motivatie zal verschillen en een andere betekenis hebben indien de dader en het slachtoffer elkaar kenden voorafgaand aan het delict of niet. **Deze soorten motivatie zijn ook relevant voor gewelddadige extremisten.**

- Mogelijk wil de dader contact opnemen met het slachtoffer en hun **verantwoordelijkheid opnemen**, de gevolgen van het misdrijf begrijpen, hun kant van het verhaal delen, gevoelens zoals berouw of misschien zelfs excuses aanbieden voor de aangerichte schade.
- Mogelijk wil de dader **steun bieden aan het slachtoffer**, vragen beantwoorden, naar het verhaal van de ander luisteren en proberen de aangerichte schade te herstellen, op materiële of symbolische wijze.
- Mogelijk wil de dader een punt zetten achter de gebeurtenissen en **dit verhaal achter zich laten**.

Een cruciale taak van de herstelrechtelijke bemiddelaar is het evalueren van de motivaties achter de beslissing van de dader om het slachtoffer te ontmoeten en een dialoog aan te gaan. Dit is nog belangrijker bij zaken van gewelddadig extremisme waar de daders kunnen toegeven verantwoordelijk te zijn zonder enig berouw te tonen, overtuigd van de juistheid van hun handelingen en daden in naam van

(14) Ibid, blz. 136.

(15) Shapland et al., Restorative Justice in Practice: Evaluating what works for Victims and Offenders.

(16) EFRJ, Victims and Restorative Justice: An empirical study of the needs, experiences and position of victims within restorative justice practices.

(17) Vanfraechem, Bolivar et al., Victims and Restorative Justice.

(18) EFRJ, Effectiveness of restorative justice practices. An overview of empirical research on restorative justice practices in Europe.

(19) Lauwaert & Aertsen, Desistance and restorative justice: Mechanisms for desisting from crime within restorative justice practices.

de ideologie, of ze kunnen oprecht spijt hebben, maar bang zijn voor wraak en druk van hun organisatie ⁽²⁰⁾. Deze evaluatie is niet enkel noodzakelijk om de verwachtingen beter te begrijpen, maar ook om te voorkomen dat de slachtoffers ontevreden zijn over het herstelrechtelijke proces, en misschien zelfs opnieuw slachtoffer worden.

Het is belangrijk om in het achterhoofd te houden dat het herstel of de rehabilitatie of re-integratie van de dader niet het hoofddoel van het herstelrecht is. De beweging voor het herstelrecht wil garanderen dat **het herstelrecht een gebalanceerde rechtsbenadering is, waarbij alle partijen in dezelfde mate betrokken zijn bij het herstel van de schade en in dezelfde mate ondersteund worden in hun individuele behoeften**. Dit is cruciaal om te voorkomen dat het slachtoffer of andere partijen die betrokken zijn bij het misdrijf verantwoordelijkheid zouden opnemen om de dader te helpen bij het afzien van crimineel gedrag: dit kan misschien wel het resultaat zijn van een herstelrechtelijk proces, maar het is niet het enige doel. In de plaats daarvan moet het volgende overwogen worden:

- De dialoog met het slachtoffer biedt een mogelijkheid om de echte impact van het misdrijf beter te begrijpen, om empathie aan te moedigen en om het verhaal van de ander uit te leggen en spijt te betuigen;
- Het proces en de daaruit voortkomende resultaten zorgen voor een gevoel van opluchting en trots om de moed getoond te hebben om deel te nemen en het slachtoffer te ontmoeten.

Uit onderzoek naar mensen die afzien van criminaliteit blijkt ook dat het herstelrecht gezien kan worden als een van de factoren die bij de dader een gedragsverandering kunnen bewerkstelligen (een job, financiële en materiële middelen, intieme relaties en relaties met gelijken). Het is niet realistisch om te denken dat een beperkte tussenkomst, zoals een slachtoffer-daderbemiddeling, een enorme impact kan hebben op de gedragsverandering van de dader. **Zoals bij alle andere factoren het geval is, biedt het herstelrecht kansen om de criminaliteit te reduceren, indien het geïntegreerd wordt met andere praktijken en dynamieken**. Het is cruciaal om niet te vergeten dat een gedragsverandering en het herstelrecht erg persoonlijk zijn en niet veralgemeend kunnen worden voor verschillende individuen.

“[...] de herstelrechtelijke processen hielpen degenen die wilden afzien van criminaliteit met de verwerking van hun gevoelens van schaamte, blaam, schuld en aansprakelijkheid. Ze gaven hoop, boden een kans om de zaak af te sluiten of om de prosociale identiteit van de dader te bevestigen. In specifieke situaties hielp het herstelrechtelijke proces om relaties te herstellen.” ⁽²¹⁾

In gevallen van aanhoudend gewelddadig gedrag, of gevallen waarbij de slachtoffers niet geïdentificeerd kunnen worden of niet wensen deel te nemen, kan de herstelrechtelijke praktijk ‘gedeeltelijk herstelrechtelijk’ zijn (zie boven). De focus moet blijven op het afkeuren van de daad en niet van de persoon, en op het herstellen van de schade.

3. Het herstelrecht en gewelddadig extremisme

Herstelrechtelijke praktijken werden toegepast om de schade in verschillende conflictgebieden aan te pakken, zoals justitie, onderwijs, vredesopbouw, families, organisaties en gemeenschappen ⁽²²⁾. Onderzoek toont aan dat het herstelrecht toegepast kan worden, en zelfs met meer succes, bij ernstige en complexe zaken (zoals seksueel misbruik, moord en kindermishandeling) in vergelijking met kleine overtredingen ⁽²³⁾. In de afgelopen jaren werden bijzondere ervaringen van het herstelrecht binnen de context van gewelddadig extremisme en terrorisme bekend bij het grote publiek. De toepassing van het herstelrecht bij deze misdaden veroorzaakte controverse, aangezien het herstelrecht vaak gezien wordt als een ‘softe’ reactie op misdrijven die dus niet geschikt zou zijn voor ernstige daden van extreem geweld. Dit argument neemt echter niet in beschouwing dat het herstelrecht niet noodzakelijk een alternatief is voor het vergeldingsrecht, met name voor ernstige en complexe zaken zoals gewelddadig extremisme. Het is een aanvullende dienst en het daagt daders uit om oprecht de verantwoordelijkheid op te nemen voor de schade die ze hun slachtoffers hebben berokkend.

⁽²⁰⁾ Varona Martínez, What Different ETA Terrorism Victims Fear of Restorative Encounters in Spain and How they Find Diverse Experiences of Justice.

⁽²¹⁾ Lauwaert & Aertsen, Desistance and restorative justice: Mechanisms for desisting from crime within restorative justice practices.

⁽²²⁾ Zie Mannozi, The emergence of the idea of a ‘restorative city’ and its link to restorative justice.

⁽²³⁾ Zie onderzoeksresultaten gepubliceerd door het EFRJ: <http://www.euforumrj.org/en/resources>

In werkelijkheid is het herstelrecht een moeilijke keuze, omdat het een (rechtstreekse of onrechtstreekse) ontmoeting inhoudt met de persoon wiens leven in vele gevallen verwoest werd door de gepleegde gewelddaad (voor daders), of de persoon die dat leven verwoest heeft (voor slachtoffers). Participanten van herstelrechtelijke ontmoetingen na extreem geweld of terrorisme kunnen gevonden worden in het Baskenland, Italië en Noord-Ierland; drie landen die tientallen jaren lang gebukt gingen onder gewapende conflicten, politiek geweld en binnenlands terrorisme. **In de nasleep van deze gewelddadige conflicten reageerden de drie landen met een uiteenlopende gerechtelijke respons; een mix van strafrecht, overgangsrecht en herstelrecht.**

In dit deel wordt een korte samenvatting gegeven van deze ervaringen alsook een casestudy van slachtoffer-daderbemiddeling enkele jaren na de treinaanslagen in Madrid. Dit zijn 'Europese ervaringen', in de zin dat de partijen die betrokken waren bij de herstelrechtelijke ontmoetingen in hetzelfde land woonden en dezelfde taal spraken - hoewel iedere partij de andere als fundamenteel verschillend beschouwde. Voor zaken van extreemrechts en islamitisch extremisme moet er mogelijk rekening gehouden worden met enkele bijkomende praktische uitdagingen, aangezien de partijen in die gevallen soms (in theorie tenminste) meer van elkaar verschillen (culturele aspecten, mogelijke taalbarrières, enz., afhankelijk van de context van het misdrijf). Voor het herstelrecht blijven dit louter 'praktische uitdagingen' om in gedachten te houden bij het aanbieden en implementeren van het programma. Het zijn zeker geen obstakels die beletten dat mensen elkaar ontmoeten en eindelijk overeenkomsten ontdekken in hun persoonlijkheden, in plaats van verschillen.

Herstelrechtelijke ervaringen binnen de context van gewelddadig extremisme en terrorisme in Europa

Een korte samenvatting van deze ervaringen staat in de recente werken en publicaties van het RAN ⁽²⁴⁾. Tabel 2 vat samen wanneer, waar en hoe de herstelrechtelijke ontmoetingen plaatsvonden en wie de betrokken partijen waren. Er wordt niet weergegeven hoeveel werk en tijd de herstelrechtelijke bemiddelaars gespendeerd hebben aan de voorbereiding van de partijen voor de herstelrechtelijke ontmoetingen. Iedere zaak is uniek en omvat verschillende partijen, dus het is onmogelijk in kaart te brengen hoeveel tijd er in elk land geïnvesteerd werd in de voorbereidingsfase (in Italië duurde deze fase bijv. ca. 2 jaar en werd bijna 30 jaar na het gewelddadige conflict opgestart).

Tabel 2: Herstelrechtelijke ervaringen in het Baskenland, Italië en Noord-Ierland

⁽²⁴⁾ Biffi, The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism. Tabel 2 is overgenomen uit deze RAN-paper.

Baskenland ⁽²⁵⁾ 1959-2018	Italië ⁽²⁶⁾ 1969-1988	Noord-Ierland ⁽²⁷⁾ 1968-1998
2011, gevangenis van Nanclares de la Oca	2005-2007, voorbereiding 2007-2014, ontmoetingen	Sinds 2000, Belfast en Derry-Londonderry
20 gevangenen - geen penitentiaire voordelen	9 tot 60 mensen, inclusief bemiddelaars, <i>getuigen</i> (slachtoffers, voormalige strijders, familieleden), <i>garantstellers</i> (of wijzen), <i>eerste derden</i> (jonge mensen)	Meer dan 100 gemeenschapsleden, gevangenen, activisten (UU)
Institutionele ondersteuning (Spaanse minister van Binnenlandse Zaken; Baskisch bestuur voor slachtofferhulp)	Privé en geheim	Institutionele ondersteuning Academici, activisten en bemiddelaars
14 slachtoffer-daderontmoetingen; workshops voor co-existentie; verzoeningsinitiatief Glen Cree; herdenkingen	100 herstelrechtelijke ontmoetingen: herstelrechtelijke praktijken (bemiddeling, groepsbijeenkomsten), andere herstelinitiatieven (collectieve bezoeken aan herdenkingsplaatsen) en informele toenaderingen (residentiële setting)	Enkele slachtoffer-daderontmoetingen; vele gemeenschapsprojecten om de cultuur van geweld te bestrijden en mensen op te leiden in herstelrechtelijke praktijken; bewustmakingsprogramma's voor gevangenen
2013, boek <i>Los Ojos del Otro</i>	2015, boek <i>Il libro dell'incontro</i>	Verschillende academische publicaties

Deze drie landen hebben veel overeenkomsten gezien het soort conflict, de gewelddaden en het herstelrechtelijke antwoord dat daarop volgde ⁽²⁸⁾.

Inzake het **conflict en geweld**:

- de aangerichte schade werd gerechtvaardigd door een duidelijke politieke ideologie en strategie, gesteund door de solidariteit binnen de groep;
- de rollen van individuen veranderden doorheen de tijd (van slachtoffer naar dader, en vice versa), de 'ander' was een doelwit en werd niet als persoon gezien, maar willekeurig geselecteerd;
- door de gevolgen van het conflict moesten individuele, collectieve en sociale problemen aangepakt worden, maar de zeer zware straffen die volgden, boden geen oplossing voor het grotere trauma dat door het aanhoudende geweld werd gecreëerd.

Inzake **het herstelrecht** zijn de volgende belangrijke lessen geleerd:

- Een belangrijk uitgangspunt voor de toepassing van het herstelrecht bij alle soorten misdrijven is een uitgebreide voorbereidingsfase, zodat het duidelijk is wat de motivatie van elke partij is voor de ontmoeting en om er zeker van te zijn dat iedere partij vrijwillig deelneemt aan het programma en weet dat het te allen tijde mogelijk is om ermee te stoppen (indien nodig).
- Het behandelen van deze zaken als ernstige en complexe gewelddaden met daders en slachtoffers is uniek binnen de context van gewelddadig extremisme om de individuele (niet enkel collectieve) verantwoordelijkheid te belichten.

⁽²⁵⁾ Zie: Olalde, Restorative Encounters in Terrorist Victimization in Spain: Theoretical Reflections and Practical Insights from Social Work; Pascual Rodriguez, *Los Ojos Del Otro: Encuentros restaurativos entre víctimas y ex miembros de ETA*; Varona Martínez, hoofdstuk 14: Restorative processes in the context of ETA terrorist victimisations.

⁽²⁶⁾ Zie: Bertagna et al., *Il libro dell'incontro Vittime e responsabili della lotta armata a confronto*; Braithwaite, Understanding terrorism through restorative justice; Ragazzi, Restorative Justice and Political Violence in Democratic Societies: boekrecensie.

⁽²⁷⁾ Zie: Chapman, "Nobody has ever asked me these questions": Engaging restoratively with politically motivated prisoners in Northern Ireland; Eriksson, Justice in Transition: Community restorative justice in Northern Ireland.

⁽²⁸⁾ Biffi, The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism.

- De waarde van bottom-up-initiatieven die voortkomen uit individuele behoeften, en de waarde van fysiek contact om de barrières tussen partijen weg te nemen, is belangrijk om persoonlijke motivaties te evalueren en om de ‘ander’ niet langer als een geobjectiveerde vijand te zien.
- Bij zaken van gewelddadig extremisme is het belangrijk om gezamenlijk te erkennen dat er verschillende waarheden bestaan, aangezien persoonlijke verhalen beïnvloed worden door bijkomende bronnen (de georganiseerde groep, media en politiek).
- Bij gewone misdrijven is het gebruikelijk om de focus op de toekomst te leggen om te voorkomen dat er opnieuw geweld gepleegd wordt. Deze focus op de toekomst is nog belangrijker gezien de impact van gewelddadig extremisme op de samenleving en op de volgende generaties.
- Een algemene regel die kan worden toegepast op het herstelrecht - en niet enkel bij zaken van gewelddadig extremisme - is dat het proces uniek is en het traject van de participanten niet voorspeld of gereproduceerd kan worden in andere settings en met andere mensen. Dit maakt het onmogelijk om een ‘toolkit met de beste werkwijzen’ te ontwikkelen voor het gebruik van het herstelrecht in zaken van gewelddadig extremisme.

Slachtoffer-daderontmoeting na 11-M in Madrid ⁽²⁹⁾

Op 11 maart 2004 (ook wel 11-M genoemd) onderging Madrid een serie van bijna gelijktijdige bomaanslagen in drie lokale stations in de stad, waarbij 193 mensen het leven lieten en zo’n 2000 mensen gewond raakten. Onderzoek wees uit dat de aanslagen gecoördineerd waren door een terroristische cel van Al Qaida. De Spaanse mijnwerkers die de explosieven verkochten, werden ook gearresteerd. Een van hen was José Emilio Suárez Trashorras, die veroordeeld werd tot 34.715 jaar gevangenis voor zijn aandeel in de 11-M-aanslagen door het verkopen van 200 kilo explosieven aan de terroristen, die ze gebruikten om de treinen in Madrid op te blazen. Op 1 februari 2013 ontmoette Trashorras een van de slachtoffers, Jesús Ramírez, voormalig voorzitter van de vereniging ‘11-M Afectados por el Terrorismo’, die op de ochtend van de bomaanslagen op weg was naar zijn werk en ernstig gewond raakte door de explosies, waarna hij een depressie kreeg. De drie uur lange herstelrechtelijke ontmoeting werd gehouden in de El Dueso-gevangenis in Santoña (Cantabria) in samenwerking met de gevangenisdirecteur.

Vorbereidingsfase: ontmoeting met de dader

De herstelrechtelijke bemiddelaars (Julián Carlos Ríos Martín en Esther Pascual) werden informeel gecontacteerd voor de bemiddeling van deze herstelrechtelijke ontmoeting door collega’s die de zaak van Trashorras volgden. Vier maanden lang bereidden ze de face-to-face-ontmoeting in de El Dueso-gevangenis voor. Trashorras was al 2 jaar aan het nadenken over zijn persoonlijke verantwoordelijkheid bij de bomaanslagen; deze innerlijke verandering werd veroorzaakt doordat zijn moeder een ernstige medische operatie moest ondergaan. In deze periode onderzochten de bemiddelaars de motivaties van Trashorras, legden ze hem de vragen voor die Ramírez van plan was hem te vragen en simuleerden ze de meeting zelf.

Het aanbod van het herstelrecht: ontmoetingen met het slachtoffer

Ramírez werd eerst telefonisch op de hoogte gebracht van de mogelijkheid om Trashorras te ontmoeten. Een voorbereidende ontmoeting vond plaats in een café dicht bij zijn thuis in oktober 2012. De ontmoeting moest verzekeren dat Ramírez er klaar voor was om de waarheid te horen van iemand die verantwoordelijk was voor de aanslagen en om te vertellen wat die aanslagen voor hem betekend hebben, en voor zijn leven, familie en werk. Ramírez had veel vragen, waarop psychiaters, advocaten en rechters niet konden

⁽²⁹⁾ Deze ontmoeting was gelijkaardig aan andere ontmoetingen tussen leden van de ETA en hun slachtoffers. De details werden gereconstrueerd op basis van de verslagen van twee herstelrechtelijke bemiddelaars over de ontmoeting. Het verslag werd ook gepubliceerd in Ríos Martín, *Biografía de la reconciliación. Palabras y silencios para sanar la memoria*. Er werd een artikel gepubliceerd in La Nueva España, *Trashorras, a una de sus víctimas: «Lamento el dolor, es algo con lo que tendré que vivir»*. De vertaling van het Spaans naar het Engels werd informeel uitgevoerd door de auteur van deze paper.

antwoorden. In het café vertelde Ramírez zijn verhaal en sprak hij over zijn behoeften, zijn vragen, zijn leed en zijn verwachtingen, en die van zijn familie.

Vlak voor de herstelrechtelijke ontmoeting

De twee herstelrechtelijke bemiddelaars en Ramírez reden samen in de auto naar de El Dueso-gevangenis. Tijdens de vier uur durende rit spraken ze over hun familie, de politiek, sport en hobby's. Ze lunchten in een kleine bar in Santoña, op enkele kilometers van de gevangenis, en wandelden langs de zee voordat ze naar de gevangenis gingen voor hun ontmoeting. Dit waren belangrijke momenten voor Ramírez, die gerustgesteld moest worden door de bemiddelaars.

Eenmaal in de gevangenis werden de drie verwelkomd door de gevangenisdirecteur, die ook deelnam aan de herstelrechtelijke ontmoeting. Eén bemiddelaar (Pascual) bleef bij Ramírez en samen gingen ze naar de ontmoetingsruimte. De andere bemiddelaar (Ríos Martín) werd begeleid om Trashorras op te halen. In de ontmoetingsruimte waren vijf stoelen in een cirkel opgesteld. Op een nabijgelegen tafel stonden waterflesjes. Ramírez en Trashorras zaten tegenover elkaar.

De herstelrechtelijke ontmoeting

De bemiddelaars startten het gesprek door de basisregels van de ontmoeting uit te leggen (eerlijkheid, waarheid en oprechtheid) en de partijen te bedanken voor hun aanwezigheid. Ze vroegen Trashorras om zijn motivatie te delen om Ramírez te ontmoeten (“Mijn verantwoordelijkheid opnemen en de schade herstellen, zoveel als ik kan”). Hij wou en moest ook weten hoe groot de schade was die hij had aangericht, niet uit de krant, maar van iemand die er zelf onder geleden had en dit luidop kon uitdrukken. Meteen daarna kreeg Trashorras de kans om zijn kant van het verhaal uit te leggen. Hij vertelde over wat er na de aanslagen was gebeurd en wilde zijn excuses aanbieden.

Ramírez deelde vervolgens zijn levensverhaal vóór, tijdens en na de aanvallen. Niets had de aangerichte schade kunnen herstellen: hij lag twee maanden op de IC-afdeling, verloor een deel van zijn oor, werd drie keer aan zijn schouder geopereerd, zijn benen waren verbrand en telkens als hij zwavel ruikt, of iets ziet dat hem aan die dag herinnert, raakt hij helemaal overstuur. Hij was vroeger sportief, hield van zijn job en deed vrijwilligerswerk met jonge mensen in een buurtvereniging. Nu heeft hij last van posttraumatische stress, waarvoor hij behandeld wordt door drie psychologen en een psychiater.

De bemiddelaars steunden hen waar nodig door af en toe wat concrete vragen te stellen. De ontmoeting tussen de twee mannen duurde drie uur en ze bespraken zowel praktische informatie over de aanslagen als hun gedeelde gevoelens. Beiden konden het leed van de ander erkennen. Na afloop bedankten de bemiddelaars de twee deelnemers en de gevangenisdirecteur en iedereen stond op en schudde elkaars hand.

Op de weg terug naar Madrid had Ramírez “het gevoel dat hij het einde van een lange weg had bereikt naar wettelijke, politieke en collectieve erkenning, die tot dan toe onvolledig was geweest. Met deze persoonlijke erkenning, de meest intieme, die door geen andere vervangen kan worden, beschikte hij over alle elementen en informatie die hij nodig had om met succes zijn rouwproces af te sluiten en zijn leven weer op te pakken. Hij had de soort erkenning gekregen die hem definitief uit de slachtofferrol haalde en hem opnieuw met het leven verbond.”

4. Het herstelrecht en de rehabilitatie van gewelddadige extremisten

Dit gedeelte legt uit hoe het herstelrecht bijdraagt aan het afzien van criminaliteit en gaat in op enkele herstelrechtelijke programma's die kunnen helpen bij de rehabilitatie en terugkeer van gewelddadige extremisten in de samenleving. Zoals steeds in het herstelrecht zijn deze programma's vrijwillig en worden ze samen met de partijen opgesteld om de best mogelijke resultaten te verkrijgen.

Rehabilitatie- en herstelmodellen

De ervaring met de herintegratie van politieke gevangenen in Noord-Ierland heeft aangetoond dat de uitgangspunten van een rehabilitatiemodel niet stroken met de kenmerken van daders die deel uitmaken van een georganiseerde groep en misdaden begaan in de naam van hun ideologie:

“[...] empathie voor het slachtoffer en persoonlijke verantwoordelijkheid horen niet bij extremistische gewelddaden. De uitdagingen zijn tweeledig: er moet een manier gevonden worden om politieke gevangenen hun gedrag kritisch te laten bekijken, en er moet een bemiddelingsmethode ontwikkeld worden om hen aan te zetten tot deze kritische zelfreflectie.” ⁽³⁰⁾

Er moet rekening gehouden worden met bepaalde conceptuele en praktische problemen bij het promoten van het rehabilitatiemodel om de criminaliteit terug te brengen, inclusief extreem geweld. Vaak geldt inderdaad het volgende voor rehabilitatieprogramma's:

- ze worden opgestart na een risicobeoordeling die de focus legt op wat er nodig is om de criminaliteit terug te brengen;
- ze gaan ervan uit dat de dader geen verantwoordelijkheid neemt voor de aangerichte schade, en mogelijk niet kan of wil veranderen;
- ze gaan ervan uit dat de dader niet de waarden of de vaardigheden heeft om af te zien van criminaliteit;
- ze gaan ervan uit dat de dader zich moet onderwerpen aan het gezag van de expert die het rehabilitatieplan voorstelt.

Het herstelrechtelijke model legt de nadruk op het vermogen van daders om te veranderen en de aangerichte schade te herstellen, door verantwoordelijkheid op te nemen en proactief te zijn in het vinden van een nieuw doel voor hun leven. Bij ernstige misdaden dienen de daders ook ondersteund te worden bij het vinden van oplossingen om de schade te herstellen en hun verantwoordelijkheid op te nemen, in plaats van dat ze simpelweg een vooraf bepaald rehabilitatieprogramma volgen waar ze het nut niet van inzien. Het is noodzakelijk om de specifieke kenmerken van gewelddadige extremistische daders te begrijpen om de moeilijkheden en uitdagingen te identificeren bij het voorstellen van eender welk ondersteuningsprogramma (Tabel 3). **Het unieke aan het transformatieve proces van personen die een extreme gewelddaad hebben gepleegd, is dat in sommige gevallen de gewelddadige extremisten gewonde genezers of zelfs bemiddelaars in hun gemeenschap zijn geworden** ⁽³¹⁾.

Tabel 3: Kenmerken en uitdagingen van gewelddadige extremistische daders

⁽³⁰⁾ Chapman, “Nobody has ever asked me these questions”: Engaging restoratively with politically motivated prisoners in Northern Ireland.

⁽³¹⁾ Dit gebeurde in Noord-Ierland als gevolg van het herstelgerichte re-integratiewerk met politiek gemotiveerde geweldplegers. Zie Chapman, “Nobody has ever asked me these questions”: Engaging restoratively with politically motivated prisoners in Northern Ireland.

Kenmerken van gewelddadige extremistische daders	Moeilijkheden en uitdagingen
Ontkenning van individuele verantwoordelijkheid: ze delen de collectieve verantwoordelijkheid voor hun gewelddadige acties, wat voor loyaliteit, engagement en solidariteit binnen de groep zorgt, en ze identificeren zich niet met het label 'dader'.	Dat ze zich individueel verantwoordelijk voelen voor hun acties.
Ontkenning van het leed: ze hebben een duidelijke ideologie en strategie die hun initiatieven, geweld en schadelijke gevolgen ondersteunen en rechtvaardigen, en ze kunnen hun standpunten op een duidelijke en overtuigende toon uitleggen.	Dat ze de gevolgen van hun daden begrijpen.
Ontkenning van de slachtoffers: ze geloven dat de slachtoffers hun vijanden zijn en ze rechtvaardigen het gebruik van geweld om hun doelen te bereiken.	Dat ze empathie voor hun slachtoffers krijgen.
Ontkenning van de autoriteiten: ze nemen een antagonistische houding aan tegenover de autoriteiten.	Dat ze aanvaarden om deel te nemen aan een programma dat opgesteld werd door de autoriteiten waar ze tegen zijn.

Herstelgerichte hulpmiddelen en deradicalisering

Voordat er gekeken wordt naar (volledig of voornamelijk) herstelrechtelijke programma's bij zaken van gewelddadig extremisme, is het de moeite waard om na te denken over de mogelijke bijdrage van herstelrechtelijke benaderingen van het deradicaliseringsproces. Een theoretisch onderzoek gebaseerd op (de)radicalisering, het afzien van criminaliteit en herstelrechtelijke literatuur ⁽³²⁾ zegt dat **herstelgerichte hulpmiddelen zullen helpen bij de re-integratie van voormalig geradicaliseerde personen in de maatschappij, en dat deze hulpmiddelen in het algemeen zullen bijdragen aan het herstel van de gemeenschap en de samenleving binnen de context van deradicalisering.** Deradicaliseringsprogramma's die gericht zijn op herstel zijn vrijwillig, aan de persoon aangepast, gericht op individuele en sociale behoeften, en kunnen rekenen op de participatie van relevante sociale netwerken (bijv. familieleden) en voormalige gewelddadige extremististen. Vooral dat laatste punt is van belang om een gevoel van verbondenheid te stimuleren en een nieuwe prosociale identiteit op te bouwen, aangezien individualistische programma's het probleem van de sociale isolatie niet oplossen. Een paradigma 'gebaseerd op kernkwaliteiten' ⁽³³⁾, of een op herstel gerichte herintredingsaanpak, zorgt ervoor dat de individuele kernkwaliteiten (in plaats van risico's of zwakke punten) onderzocht en verder ontwikkeld kunnen worden, om op die manier de kans te vergroten om (opnieuw) een positieve eigen identiteit op te bouwen en (opnieuw) prosociaal gedrag te ontwikkelen ⁽³⁴⁾. Hieronder worden twee praktische benaderingen uiteengezet.

Praktijkvoorbeeld: Groepsbijeenkomsten gericht op herstel bij terugkeer in de maatschappij

Er zijn twee belangrijke redenen om groepsbijeenkomsten ter ondersteuning van de terugkeer in de maatschappij te organiseren: 1) om ervoor te zorgen dat de persoon in kwestie weet dat er mensen zijn die ondersteuning zullen bieden; en 2) om ervoor te zorgen dat de mensen die ondersteuning bieden, weten wat de persoon nodig heeft ⁽³⁵⁾. Het enige relevante voorbeeld van groepsbijeenkomsten binnen de context van deradicalisering is de **herstelgroepsbijeenkomst van Huikahi** in de Waiawa Correctional Facility in Hawaï ⁽³⁶⁾. Dit is "een volledig

⁽³²⁾ Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

⁽³³⁾ Maruna & Lebel, 2003, zoals geciteerd in Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

⁽³⁴⁾ Op dezelfde manier bestudeerden Weilnböck en Chapman het potentieel van herstelrechtelijke elementen voor mensen die gevangenen helpen bij hun vrijlating. Deze elementen creëren mogelijkheden voor gevangenen voorafgaand aan de vrijlating, tijdens de re-integratie (bijv. door de betrokkenheid van familie en gemeenschapsleden) en in de tijd na hun vrijlating (bijv. door een dialoog met de slachtoffers aan te gaan).

⁽³⁵⁾ Ehret et al., 2013, zoals geciteerd in Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

⁽³⁶⁾ Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

vrijwillige groepsdialoog voor gedetineerden, hun zorgkring (vaak hun familie) en gevangenispersoneel" (37). Er wordt prioriteit gegeven aan rehabilitatie door middel van herstelprincipes zoals inclusie, participatie en verantwoording.

Deze praktijk heeft verschillende doelstellingen en levert enkele praktische ideeën voor een op herstel gericht terugkeerprogramma voor voormalige extremisten, zoals hieronder beschreven.

- Focus op **kernkwaliteiten**: de bemiddelaar (in dit geval de groepsbegeleider) nodigt de ex-gedetineerde uit om op te lijsten wat die al bereikt heeft sinds het begin van de gevangenschap; nadien vraagt de groepsbegeleider aan alle andere participanten om de kernkwaliteiten van de ex-gedetineerde op te sommen.
- Focus op **verantwoordelijkheid**: de groepsbegeleider nodigt de ex-gedetineerde uit om na te denken over wie er allemaal geschaad werd door zijn/haar gedrag (slachtoffers, families en gemeenschappen) en op welke manier. In deze fase stelt de groepsbegeleider een aantal specifieke vragen:
 - Wie werd er geschaad door je gedrag in het verleden?
 - Hoe werden ze geschaad?
 - Wat ging er destijds door je hoofd toen je die dingen deed?
 - Wat vind je nu van de dingen die je toen gedaan hebt?
- Focus op **herstel**: de groepsbegeleider nodigt alle aanwezige zorggroepsleden uit om te delen wat voor impact het gedrag van de ex-gedetineerde op hen had en om acties voor te stellen om deze schade te herstellen.
- Focus op **verzoening**: de groepsbegeleider nodigt alle groepsleden uit om na te denken over de slachtoffers (hun behoeften, de geleden schade en mogelijke manieren om die te herstellen).
- Focus op **actie**: de groepsbegeleider stelt voor om een gedetailleerd actieplan op te stellen voor de ex-gedetineerde die zich voorbereidt om de gevangenis te verlaten, inclusief praktische zaken zoals een woonst en een job.

Hoewel de herstelgroepsbijeenkomst van Huikahi zich niet noodzakelijk toespitst op voormalige extremisten, worden hier wel ideeën geleverd voor een rehabilitatieprogramma dat **samen met** de ex-gedetineerde wordt ontwikkeld en niet gewoon **voor** hen. Hoewel de slachtoffers die rechtstreeks door het misdrijf getroffen werden niet aan de groepsbijeenkomst deelnemen, wordt er wel ruimte gecreëerd om na te denken over de ander en om stappen voor te stellen om de berokkende schade te herstellen. Nog een noemenswaardig resultaat van deze praktijk is dat gemeenschappen worden versterkt en misdrijven worden voorkomen (38). Een nieuwe uitdaging zou zijn om niet enkel de mensen die de ex-gedetineerde ondersteunen bij deze groepsbijeenkomst te betrekken, maar ook vertegenwoordigers van de bredere gemeenschap. In het geval van islamitisch extremisme is het bijvoorbeeld relevant om moslims en niet-moslims uit de gemeenschap bij de gesprekken te betrekken, die vragen kunnen opwerpen over onderliggende groepsconflicten. Ook kunnen ze overeenkomsten als sterke punten uitlichten en verschillen als kansen.

Een ander praktisch idee is het COSA-model (**Circles of Support and Accountability**) voor ondersteuning van de re-integratie in de samenleving van plegers van zedendelicten met een hoog recidiverisico. Het COSA-model omvat twee verschillende steungroepen, een groep van vrijwilligers die een eerste sociale netwerk hebben opgezet waar ex-gedetineerden terecht kunnen als ze uit de gevangenis komen, en een groep van specialisten die er zijn als er verdere hulp nodig is (bijv. psychologen). De groepsbijeenkomsten worden elke week georganiseerd (tijdens de eerste paar maanden, of zolang als nodig is) en iedereen die de ex-gedetineerde wil ondersteunen bij de terugkeer in de samenleving, is daarbij welkom. Een van de vrijwilligers neemt het voortouw om regelmatig contact te zoeken met de ex-delinquent. Het COSA-model helpt te voorkomen dat ex-delinquenten gestigmatiseerd worden door hun gemeenschap, iets wat ook mogelijk is bij voormalige gewelddadige extremisten.

(37) Walker, 2016, zoals geciteerd in Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

(38) Fellegi & Szegö, 2013, zoals geciteerd in Alves Pereira, Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation.

Andere interessante praktijken werden gebaseerd op de ‘**Theorie van de re-integratieve beschaming**’ (39), waarbij de zorgkring (bijv. familieleden, vrienden) van de dader afkeur en verdriet toont over het begane misdrijf, maar ook respect en liefde blijft geven aan de dader. Hoewel deze ervaringen niet ‘volledig herstelrechtelijk’ zijn (vanwege de afwezigheid van rechtstreekse slachtoffers), hebben ze nog wel betrekking op (sommige van de) mensen die getroffen werden door een misdrijf, met een positieve houding ten opzichte van de toekomst.

De herstellende kracht van de *gewonde genezer* en *ex-gedetineerden*

Ex-gedetineerden kunnen een belangrijke rol spelen bij het proces van andere ex-gedetineerden die criminaliteit willen afwijzen. Deze zogenaamde *gewonde genezers* leveren een bijdrage in de vorm van **herstelgerichte mentorbegeleiding** (40). Binnen de context van radicalisering voelen vele voormalige extremisten (bijvoorbeeld in het Baskenland, Italië en Noord-Ierland) de behoefte om iets terug te geven aan de samenleving na het extreme geweld dat ze begaan hebben, om weer een doel in hun leven te vinden (41).

Deze praktijk heeft de volgende twee grote voordelen.

- Voor de **gewonde genezer** is dit een kans om hun kerncapaciteiten en prestaties te tonen, verder te werken aan het reconstrueren van de eigen identiteit, connecties op te bouwen, ‘de schade te herstellen’ door hun rol als burger terug op te nemen, en de vredesinspanningen in hun gemeenschap te ondersteunen.
- Voor de **ex-gedetineerde** die midden in het traject voor rehabilitatie en een terugkeer naar de samenleving zit, kunnen de ervaringen van de *gewonde genezer* een concreet beeld geven van hoe de toekomst er voor hen kan uitzien.

Vanuit een herstelrechtelijk perspectief symboliseert de *gewonde genezer* de kernprincipes en doelstellingen: emancipatie, een focus op de toekomst, verantwoordelijkheid, solidariteit en het delen van de waarheid. Een praktische ervaring werd opgestart dankzij het actieonderzoek in Noord-Ierland van het project ‘**ALTERNATIVE**’ (42), dat zich toelegt op het identificeren van herstelrechtelijke benaderingen om gerechtigheid en veiligheid tussen culturen te bevorderen. Zo heeft de Universiteit van Ulster meer dan 80 ex-strijders (d.w.z. mensen die vroeger een aandeel hadden in het politieke geweld) opgeleid in herstelinitiatieven en hen universitaire diploma’s toegekend. Deze mensen gebruiken nu herstelinitiatieven in hun eigen gemeenschap om het geweld te reduceren en conflicten op te lossen (43).

In andere gevallen werden voormalige gewelddadige extremisten betrokken bij vredesinitiatieven om te voorkomen dat jonge mensen of andere gemeenschapsleden zich zouden aansluiten bij radicale groeperingen (bijv. *Fighters for Peace* in Libanon en de *CODEX Foundation* in Polen). Ook in Italië en Noord-Ierland kwamen voormalige strijders met hun verhaal naar buiten, bijvoorbeeld door op scholen aan studenten te vertellen over hun criminele gewelddaden en hun daaropvolgende transformatie (44).

In 2017 (45) publiceerde het RAN richtlijnen voor mensen die werken met voormalige gewelddadige extremisten. Een interessant aspect is dat er voorbeelden bestaan van voormalige rechts-extremisten die samenwerken om het islamitisch extremisme tegen te gaan, en vice versa. Dit is mogelijk, omdat de processen van radicalisering en uittrekking vrij gelijkwaardig kunnen zijn, ongeacht de ideologie en achtergrond.

Het opleiden van uittredingsmedewerkers in het herstelrecht

Het ontwikkelen van de volgende op herstel gerichte vaardigheden zal uittredingsmedewerkers (d.w.z. bemiddelaars die zich bezighouden met deradicaliseringsprocessen) helpen bij hun werk (46).

(39) Braithwaite, *Crime, Shame, and Reintegration*.

(40) Maruna, 2014, zoals geciteerd in Alves Pereira, *Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation*.

(41) De kans om voormalige gewelddadige extremisten te ondersteunen in hun deradicaliseringsproces wordt ondersteund door internationale instrumenten zoals het Memorandum van Rome over goede praktijken voor de rehabilitatie en re-integratie van gewelddadige extremistische daders (2012) en de Richtlijnen van de Europese Raad voor gevangenis- en probatiediensten met betrekking tot radicalisering en gewelddadig extremisme (2016).

(42) Het door de EU gefinancierde project *ALTERNATIVE* (2012-2016) omvat actieonderzoek binnen interculturele contexten in Oostenrijk, Hongarije, Noord-Ierland en Servië. Zie <http://www.alternativeproject.eu/>

(43) Zie Chapman & Campbell, 2016; Chapman, 2018; Chapman et al., 2018.

(44) Zie Biffi, *The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism*.

(45) RAN, *Dos and don'ts of involving formers in PVE/CVE work*.

(46) Weillböck & Chapman, *Chosen restorative justice elements/ methods for exit workers*.

Focus op het in praktijk brengen van herstelwaarden. Uittredingsmedewerkers moeten nadenken over wat het betekent om om te gaan met mensen die extreem geweld pleegden, op basis van **respect** voor hun menselijke waardigheid. Ook wordt hun gevraagd om dieper in te gaan op de verschillende **waarheden**, inclusief de waarheden die als ‘fout’ of niet waar bestempeld worden, en wat het betekent om die te aanvaarden. Ze worden ook gevraagd om na te denken over relaties en de **verantwoordelijkheden** die deze met zich meebrengen, vooral in de nasleep van gewelddadig extremisme.

Ontwikkel modellen om mensen bij het proces te betrekken - zelfs als dit buiten hun gewoonlijke comfortzone ligt. Chapman stelt voor de technieken van het Motiverende Gespreksvoeringsmodel te gebruiken: open vragen, affirmaties, reflectief luisteren en samenvatten (OARS). Dit stimuleert empathie en bevordert het vertrouwen, om zo een gedragsverandering teweeg te brengen. Andere vaardigheden kunnen geïnspireerd worden door modellen van geweldloze communicatie (nonviolent communication of NVC).

Zorg ervoor dat alle verhalen gehoord worden. Het is cruciaal dat daders de focus mogen leggen op persoonlijke details en hun persoonlijke verhalen mogen delen, zodat ze weer als mensen gezien worden in plaats van als ‘monsters’. Hiermee gepaard gaat het delen van verschillende waarheden, en het besef dat deze vaak onvolledig zijn of andere werkelijkheden uitsluiten.

Een veilige plek bieden om andere partijen te ontmoeten. Het leren kennen van de ‘ander’ heeft ook een grote impact op de gedragsverandering van de daders. Deze ontmoetingen kunnen verschillende vormen aannemen (bijv. dialogen en groepsbijeenkomsten) en kunnen verschillende ‘anderen’ omvatten (slachtoffers, gemeenschapsleden en families). Uittredingsmedewerkers kunnen ook gevraagd worden om zich op te leiden in deze methoden.

5. Het herstel van het slachtoffer ondersteunen door middel van het herstelrecht

Zoals eerder uitgelegd, **is een van de belangrijkste kenmerken van het herstelrecht dat het onpartijdig is voor de betrokken partijen.** De herstelrechtelijke bemiddelaar is opgeleid om beide kanten op dezelfde manier te ondersteunen in de dialoog en ervoor te zorgen dat beide zich gerespecteerd, gehoord en gesterkt voelen. Afhankelijk van de jurisdictie kunnen sommige herstelrechtelijke diensten meer op de dader gericht zijn, bijvoorbeeld wanneer ze deel uitmaken van probatiediensten of wanneer het gaat om jeugdzaken. In andere gevallen **kunnen herstelrechtelijke diensten een aanpak hebben die meer op het slachtoffer gericht is. Dit is essentieel bij de aanpak van het leed dat veroorzaakt werd door gewelddadig extremisme en terrorisme** ⁽⁴⁷⁾.

Het volgende gedeelte gaat dieper in op de behoeften en specifieke kenmerken van slachtoffers in de nasleep van ernstige en complexe misdaden, zoals gewelddadig extremisme en terrorisme. Het gaat ook over de individuele ervaringen van slachtoffers wat betreft veerkracht, emancipatie en het herstelrecht.

Specifieke kenmerken van slachtoffers van gewelddadig extremisme en terrorisme

Voor het herstelrechtelijke proces is het belangrijk om de verschillende soorten slachtoffers en ervaringen van slachtofferschap op te lijsten, om beter te begrijpen wat er nodig is of verwacht wordt, en daarvoor adequate diensten te voorzien. Dit is niet exclusief van toepassing op kleinschalige of grootschalige terroristische aanslagen (d.w.z. aanslagen gericht op een uitgekozen individu of op de hele gemeenschap), maar is ook gebruikelijk voor gewone misdrijven. Zo toont onderzoek aan dat, ondanks de bijzonderheid van terrorisme en extreem geweld, **de impact van terroristische aanslagen op hun rechtstreekse slachtoffers en hun behoeften in de nasleep van de aanslag gelijkaardig zijn bij zaken van ernstige geweldsmisdrijven** ⁽⁴⁸⁾. Dit omvat naast financiële, psychologische, medische en fysieke assistentie ook een respectvolle behandeling, informatie over en participatie in hun zaak, veiligheids garanties en het beperken van kwaadheid en angstige gevoelens.

⁽⁴⁷⁾ Biffi, The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism.

⁽⁴⁸⁾ Pemberton, Needs of Victims of Terrorism.

Wat betreft de slachtoffers van terrorisme, wordt er als volgt een onderscheid gemaakt tussen primaire, secundaire en tertiaire slachtoffers ⁽⁴⁹⁾.

- **Primaire slachtoffers** zijn zij die rechtstreeks getroffen werden door de terreurdaad, zoals:
 - de **geselecteerde slachtoffers**, die specifiek uitgekozen werden als vijanden van de terroristische groepering en die aangevallen worden omwille van wat ze representeren (bijv. politici of vertegenwoordigers van de staat);
 - de **willekeurige slachtoffers**, schijnbaar lukraak gekozen om terreur en angst te zaaien, vaak bevinden ze zich ‘op het verkeerde moment op de verkeerde plaats’.
- **Secundaire slachtoffers** staan het dichtst bij de primaire slachtoffers (bijv. familieleden) of zijn de eerste hulpverleners bij terreurdaden.
- **Tertiaire slachtoffers** zijn gewone mensen, gemeenschapsleden die te maken krijgen met terreurdreiging en terreurdaden.

Zelfs als ze niet aanwezig zijn op de plaats van de aanslag, kunnen tertiaire slachtoffers lijden aan een posttraumatische stressstoornis en kwaadheid uiten richting mensen die zij zien als de terroristen of die er volgens hen op lijken (bijv. tegen de bredere moslimgemeenschap, in het geval van islamitisch extremisme). Een belangrijk verschil met slachtoffers van gewone ernstige misdaden is dat primaire slachtoffers van terrorisme per definitie **aangevallen worden als vertegenwoordigers van een grotere groep** (dat lijkt tenminste de bedoeling).

Vanuit een herstelrechtelijk perspectief zijn er nog enkele slachtoffers die niet expliciet vermeld worden in deze drie categorieën: dat zijn de **zorgkring van de daders** (bijv. hun familieleden) en de **gemeenschapsleden van het geloof dat de dader vertegenwoordigt** (bijv. de islamitische gemeenschap, in het geval van islamitisch terrorisme) Deze groepen worden ook getroffen door de terroristische aanslag en moeten omgaan met isolatie, schaamte, schuldgevoel, discriminatie en/of vooroordelen ⁽⁵⁰⁾.

Wraakzuchtige slachtoffers?

De mythe van het wraakzuchtige slachtoffer lijkt niet te stroken met alle slachtofferprofielen, zoals victimologen reeds suggereerden. Zo heeft onderzoek uitgewezen dat slachtoffers van misdrijven niet meer op straffen uit zijn dan anderen die zelf geen slachtoffer waren; een andere vaststelling is dat slachtoffers soms een compensatie, steunbetuiging of oprechte excuses van de dader verkiezen boven een straf ⁽⁵¹⁾. Slachtoffers willen gehoord worden tijdens hun rechtsproces en willen vragen stellen over het misdrijf die enkel de dader kan beantwoorden (bijv. Waarom ik? Waarom mijn geliefde? Waarom heb je het gedaan?). De basisprincipes van het herstelrecht (d.w.z. respect, waarheid en verantwoordelijkheid) en een goed opgeleide bemiddelaar kunnen slachtoffers de ruimte bieden om de oorzaken van hun lijden beter te begrijpen en om na te denken over welke opties ze hebben om dit hoofdstuk van hun leven te kunnen afsluiten.

Sommige slachtoffers van recente terroristische aanslagen hebben veerkracht getoond en hebben niet naar haat gezocht als antwoord op extreem geweld. Vanuit een herstelperspectief kunnen die slachtoffers optreden als gewonde genezers die andere slachtoffers kunnen bijstaan om uit de cyclus van woede en angst te ontsnappen die gestart werd door de terroristische aanslag. Het is belangrijk om verder te gaan dan de mythe van de wraakzuchtige slachtoffers en een stem te geven aan verhalen van emancipatie en veerkracht. De volgende getuigenissen kunnen als voorbeeld dienen van veerkrachtige personen die bewust besloten om verder te kijken dan wraak nadat ze het slachtoffer waren geworden van terrorisme.

⁽⁴⁹⁾ EFRJ, Victims of Terrorism: Towards European Standards for Assistance.

⁽⁵⁰⁾ Zie gevallen van herstelrechtelijke reacties op haatspraak en haatmisdrijven als gevolg van terroristische aanslagen. Bijvoorbeeld, de slachtofferdaderbemiddeling die volgde na de haatspraak in de nasleep van de aanslag in Turku (Koivisto, “Face-to-face met een man die wenste dat een asielzoeker mijn familie zou doden: Het engste eraan is dat hij een gewone Finse man is”), of de herstellende gemeenschapsdialoog na het haatmisdrijf van de Amerikaanse aanslagen op 11 september 2001 (Umbreit et al., A community response to a 9/11 hate crime: Restorative justice through dialogue).

⁽⁵¹⁾ APAV, IVOR – Implementing victim-oriented reform of the criminal justice system in the European Union.

Inspirerende getuigenissen van veerkrachtige slachtoffers van de bomaanslagen in Brussel in 2016

Op 22 maart 2016 kreeg Brussel 3 gecoördineerde zelfmoordaanslagen te verduren, opgeëist door IS, waarbij 35 mensen het leven lieten en nog eens 300 mensen gewond raakten.

- Een van de slachtoffers was Loubna, de jonge vrouw van Mohamed El-Bachiri, die alleen achterbleef met hun drie zoontjes. In plaats van met haat op het geweld te reageren, schreef Mohamed een boek waarin hij vroeg om verdraagzaamheid en medelijden, en besprak hoe iedereen met elkaar kan samenleven ondanks culturele, ideologische of religieuze verschillen. Zie het **boek *Een jihad van liefde*** (2017).
- Een ander slachtoffer was Johan, de jonge echtgenoot van Kristin Verellen, die een vrijwilligersorganisatie oprichtte die groepsbijeenkomsten organiseert om ervaringen te delen en verbinding te maken met verschillende personen en gemeenschappen in Brussel. Het doel van deze bijeenkomsten is om ruimte te geven om polarisatie, extremisme en geweld tegen te gaan door middel van solidariteit en dialoog. Zie het **initiatief 'Circles: We have the Choice'** op <http://www.wehavethechoice.com/>.

Inspirerende getuigenissen van veerkrachtige slachtoffers van de aanslagen in Parijs in 2015

Op 13 november 2015 kreeg Parijs een aantal gecoördineerde terroristische aanslagen te verduren, opgeëist door IS, waarbij 130 mensen het leven lieten en nog eens 413 mensen gewond raakten.

- H  l  ne was een van de slachtoffers. Ze was de jonge vrouw van Antoine Leiris en moeder van een 17 maanden oud jongetje. Antoine werd populair door de open brief die hij schreef aan de terroristen, gepubliceerd op Facebook. Hij schreef: "Jullie willen dat ik bang ben, dat ik mijn medeburgers met wantrouwen bekijk. Dat ik mijn vrijheid opgeef in ruil voor veiligheid. Jullie zijn daar niet in geslaagd. Ik zal niet veranderen." Zie het **boek *Mijn haat krijgen jullie niet*** (2016, oorspronkelijke titel: *Vous n'aurez pas ma haine*).
- Een ander slachtoffer was Lola, de dochter van Georges Salines, een man die een dialoog aanging met Azdyne Amimour, de vader van Samy, een van de drie aanvallers van de Bataclan die tijdens de aanslag door de politie werd doodgeschoten. Zie het **boek *Na de Bataclan: Ons resten slechts woorden*** (2020, oorspronkelijke titel: *Il nous reste les mots*).

Het herstelrecht voor slachtoffers van terrorisme

Het gebruik van het herstelrecht voor slachtoffers van terrorisme is een vrij controversieel onderwerp. Onderzoek en de praktijk wijzen echter uit dat het herstelrecht ook succes heeft bij complexe en ernstige geweldsmisdrijven. Het is waarschijnlijk een controversieel onderwerp, omdat terrorisme doorgaans gezien wordt als een speciale categorie van misdrijven, en omdat het herstelrecht vaak verkeerd beschouwd wordt als een 'softe' reactie op misdrijven. Zoals bij andere ernstige geweldsmisdrijven, worden oprecht berouw en een ideaal herstel gezien als onwaarschijnlijke resultaten. Daardoor heerst de angst voor de secundaire victimisatie van het slachtoffer.

In het Baskenland, Italië en Noord-Ierland werd er veel aan gedaan om **de terreurdaden en het extreme geweld als 'gewone' misdrijven van individuele daders jegens individuele slachtoffers te behandelen**. Aangezien het doel van het herstelrecht is om de personen samen te brengen die betrokken waren bij en getroffen werden door een misdrijf, was het belangrijk om de gevolgen van het conflict op microniveau te bekijken, zonder het grotere plaatje uit het oog te verliezen, inclusief de aspecten van het conflict op macroniveau. De ervaringen uit deze drie landen die vrij uniek zijn qua achtergrond en benadering, bouwden verder op onderzoek en praktijkervaringen van andere zaken die deels vergeleken konden worden met gewelddadig extremisme en terrorisme. Zo werden er herstelrechtelijke benaderingen toegepast uit zaken

van grootschalige conflicten en grove schendingen van de mensenrechten, zaken van ernstige geweldsmisdrijven, zaken van conflicten tussen groepen en haatmisdrijven, en zaken van structurele sociale onrechtvaardigheden.

Zoals voor slachtoffers van ernstige geweldsmisdrijven, spelen bepaalde herstelrechtelijke elementen een sleutelrol bij het mentaal afsluiten van de zaak en bij het herstel in de nasleep van een terreurdaad. Het gaat onder andere om de volgende elementen.

- **De dialoog met de dader en de mogelijkheid om vragen te stellen.** Wanneer een rechtstreekse face-to-face-ontmoeting met de dader niet mogelijk is, worden alternatieven voorzien (bijv. pendelbemiddeling via de bemiddelaars, brieven en video's). Als de dader onbekend of gestorven is, kunnen de slachtoffers ook een 'surrogaatdader' ontmoeten, iemand die een gelijkaardige gewelddaad gepleegd heeft (of een ander lid van de terreurgroep) die toegestemd heeft om deel te nemen aan het proces ⁽⁵²⁾.
- **Groepsbijeenkomsten of beraadslagingen kunnen ook worden opgestart voor de bredere getroffen gemeenschap.** Door het specifieke karakter van het geweld en het daaruit voortkomende leed, moet er aandacht besteed worden aan het concept van de waarheid (individuele, collectieve, politieke en media-waarheden) en aan het belang van herdenkingsinitiatieven. Gelijkaardige interventies werden ook gebruikt als antwoord op grootschalige conflictsituaties door toepassing van overgangs- en herstelrechtprocessen ⁽⁵³⁾.

6. Beschouwingen en aanbevelingen

De volgende lijst van aanbevelingen is gebaseerd op de voorgaande hoofdstukken en is bedoeld voor bemiddelaars en programmaleiders die het potentieel van het herstelrecht voor P/CVE verder willen onderzoeken.

Belangrijkste boodschappen

Het herstelrecht is een flexibele en persoonlijk afgestemde rechtsbenadering. Er is geen standaardprocedure of -praktijk die kan worden aangehaald als een kant-en-klaarprogramma om slachtoffers, daders en gemeenschappen met elkaar te laten praten.

Het herstelrecht moet gecreëerd worden samen met de mensen die eraan willen werken: het herstelrecht steunt op de collectieve intelligentie en wijsheid van mensen om met hun conflicten te kunnen omgaan, beslissingen te nemen en problemen op te lossen. Hetzelfde geldt - en is misschien zelfs meer gegrond - als er wordt overwogen om het herstelrecht toe te passen in zaken van gewelddadig extremisme en terrorisme.

Bemiddelaars en programmaleiders die slachtoffers en daders van dit soort misdrijf ondersteunen, worden uitgenodigd om een herstelcultuur binnen hun werk te stimuleren. Dit betekent een niet-oordelend taalgebruik, open blijven om verschillende waarheden en verhalen van hun cliënten aan te horen en te aanvaarden, en anderen behandelen met respect en nieuwsgierigheid. Dit is het wapen om gewelddadige extremisten te ontwapenen en hun aanvals- en verdedigingsmechanismen van haat en geweld te ondermijnen/tegen te gaan.

Belangrijke acties voor het herstelrecht

Toegang bieden tot herstelrechtelijke diensten → Het is essentieel dat slachtoffers en daders de kans krijgen om deel te nemen aan een herstelrechtelijk proces, en dat ze een geïnformeerde keuze kunnen maken over hun deelname aan dit programma.

⁽⁵²⁾ Staiger, Restorative Justice and Victims of Terrorism.

⁽⁵³⁾ Weitekamp et al., How to deal with mass victimization and gross human rights violations. A restorative justice approach.

De kwaliteit van de herstelrechtelijke diensten waarborgen → Bemiddelaars moeten goed opgeleid zijn en ook goed geïnformeerd worden over de specifieke kenmerken van de partijen waarmee ze werken (bijv. kinderen of migranten) en van het misdrijf of conflict (bijv. kindermisbruik of een conflict tussen groepen).

Effectieve samenwerking tussen verschillende instanties opzetten → Om ervoor te zorgen dat het herstelrecht de betrokken partijen kan bereiken en kan slagen in zijn opzet, moeten verschillende instanties met elkaar samenwerken. Daardoor kunnen ook verschillende soorten deskundigen met elkaar praten en kan de dienstverlening beter afgestemd worden op de slachtoffers, daders en gemeenschappen.

Een herstelcultuur stimuleren → Het is niet altijd nodig om de getroffen partijen samen te brengen om het herstelrecht te bevorderen: goed taalgebruik en een juiste houding gebaseerd op respect en solidariteit kunnen de basis vormen voor herstel bij al het werk dat met mensen en relaties wordt gedaan (niet noodzakelijk alleen in gevallen van criminaliteit en geweld).

Focus op individuele en sociale verschillen → Bemiddelaars moeten zich bewust zijn van de verschillen (in leeftijd, geslacht, taal en opleidingsniveau) die de herstelrechtelijke ervaring en het herstel van leed kunnen beïnvloeden, aangezien de behoeften en verwachtingen zullen verschillen afhankelijk van deze individuele en sociale verschillen.

Geloof in de kracht van verhalen → Over het algemeen kunnen bij herstelrechtelijke methoden verhalen met anderen worden gedeeld. Het is hierbij essentieel om te erkennen dat er verschillende waarheden kunnen bestaan en dat er tegenstrijdigheden kunnen zijn in het eigen verhaal. Een veilige plek om persoonlijke verhalen te delen betekent open vragen, goed luisteren en een focus op de kernkwaliteiten.

Uitdagingen voor het herstelrecht bij extreemrechts en islamitisch extremisme

Gebrek aan specifieke opleidingen voor herstelrechtelijke bemiddelaars → Tot op heden zijn wij niet op de hoogte van specifieke opleidingsprogramma's voor bemiddelaars bij zaken van extreemrechts en islamitisch extremisme; er zijn ook geen specifieke praktijkervaringen waarnaar we hen kunnen doorverwijzen.

Gebrek aan diversiteit bij bemiddelaars → Dit geldt niet alleen voor herstelrechtelijke bemiddelaars, maar ook voor andere dienstverleners (bijv. reclasseringswerkers, gevangenis personeel en slachtofferhulp) die niet altijd de culturele achtergrond van een van de partijen vertegenwoordigen, vooral indien ze deel uitmaken van een minderheidsgroepering.

Sociaal-culturele verschillen → Het kan zijn dat de partijen betrokken bij het herstelrechtelijke proces anders denken over waarden zoals rechtvaardigheid en veiligheid, op basis van hun persoonlijke ervaringen en tradities. Bemiddelaars moeten extra training krijgen om deze verschillen te begrijpen, inclusief hun eigen vooroordelen.

Taalbarrières → Indien de partijen betrokken bij het misdrijf niet dezelfde taal spreken, moet een simultaan of consecutief tolk aanwezig zijn in de voorbereidingsfase en zeker ook in de belangrijkste fase, de face-to-face-ontmoeting.

Integratie van andere rechtspraktijken → Vooral bij zaken met partijen met een verschillende culturele achtergrond (bijv. moslims in een westerse context) kan het de moeite waard zijn om andere relevante rechtspraktijken te identificeren die beter in deze context passen. In sommige gemeenschappen kan bijvoorbeeld de aanwezigheid van oudere mensen, of de steun van iemands eigen zorgkring, helpen bij het begrijpen van de valkuilen van de eigen ideologie en de gevolgen van de aangerichte schade.

Toekomstige mogelijkheden voor het herstelrecht en gewelddadig extremisme

Houd rekening met de verschillende victimisatie- en traumaniveaus → De slachtoffers van gewelddadig extremisme en terrorisme zijn niet alleen de mensen die rechtstreeks getroffen werden, hun zorgkring en hun bredere gemeenschap, maar ook de zorgkring en bredere gemeenschap van de daders. Al deze partijen

moeten de kans krijgen om deel te nemen aan een herstelrechtelijk proces, of op zijn minst aan een groepsbijeenkomst waar ze hun gevoelens en verhalen kunnen delen (zelfs bij afwezigheid van de dader).

Houd rekening met de verschillende niveaus van geweld en haat → De slachtoffers zien mogelijk niet enkel degenen die rechtstreeks verantwoordelijk waren voor het geweld en de intimidatie (bijv. daders van een bomaanslag) als de enige daders, aangezien de daders deel kunnen uitmaken van georganiseerde groepen en ook van ‘bredere dadergemeenschappen’ (bijv. haatmisdrijven en haatdragende taal). Al deze partijen moeten de kans krijgen het leed te herstellen en een oprechte dialoog met hun slachtoffers aan te gaan.

Overweeg de verschillende waarheden en verhalen → Herstelrechtelijke bemiddelaars bemiddelen vaak tussen partijen die het niet met elkaar eens zijn. Bij zaken van gewelddadig extremisme is er een bijkomende uitdaging: de waarheid wordt aangedragen door bijkomende bronnen, niet alleen de rechtstreeks betrokken partijen (bijv. media en politiek).

Bouw verder op bestaande herstelervaringen → De ervaringen uit het Baskenland, Italië en Noord-Ierland werden gedocumenteerd door bekende academici die gespecialiseerd zijn in herstelrecht, victimologie, criminologie en sociale rechtvaardigheid. Deze ervaringen kunnen als inspiratiebron dienen, niet enkel om concrete processen voor te stellen, maar ook om een herstelcultuur te stimuleren.

Het verbeteren van de misdaadpreventie en het welzijn van de gemeenschap → Herstelrechtelijke benaderingen kunnen op gemeenschapsniveau toegepast worden (in woonwijken, scholen en werkplaatsen) om burgers aan te moedigen de onderlinge solidariteit en verbondenheid te versterken. Dat draagt bij aan het welzijn van iedereen, inclusief gemarginaliseerde mensen, en voorkomt (de escalatie van) conflicten.

Overweeg de behoefte aan veiligheid vergeleken met de gerechtelijke respons → Het herstelrecht heeft een rol te spelen in de preventie van geweld en in de nasleep van geweld. Bij situaties van extreem geweld wordt de politie erbij gehaald om de orde te herstellen en voor een gevoel van veiligheid in de gemeenschap te zorgen. Het herstelrecht heeft een rol te spelen in het herstellen van relaties en de vrede, en de timing daarvan is afgestemd op de behoeften van individuele personen en groepen.

Bibliografie

Alves Pereira, A. C. (2018). Imagining a restorative approach to individual reintegration in the context of (de)radicalisation. *International Conference 'Restorative Approach and Social Innovation: From Theoretical Grounds to Sustainable Practices'*, University of Padua. Padova University Press.

APAV Apoio a Vitima. (2016). *IVOR – Implementing victim-oriented reform of the criminal justice system in the European Union*. EU-funded project: Final report. Apoio a Vitima – APAV.

Bertagna, G., Ceretti, A., & Mazzucato, C. (Eds.) (2015). *Il libro dell'incontro Vittime e responsabili della lotta armata a confronto*. Il Saggiatore.

Biffi, E. (2020). *The role of restorative justice in preventing and responding to violent extremism*. Ex post paper, RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_rvt_exit_role_of_restorative_justice_dublin_3-4_122019_en.pdf

Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame, and reintegration*. Cambridge University Press.

Braithwaite, J. (2016). *Understanding terrorism through restorative justice*. <http://www.johnbraithwaite.com/2016/11/15/understanding-terrorism-through-restorative-justice/>

Chapman, T. (2018). “Nobody has ever asked me these questions”: Engaging restoratively with politically motivated prisoners in Northern Ireland. In O. Lynch & Argomaniz, J. (Eds.), *Victims and perpetrators of terrorism: Exploring identities, roles and narratives* (pp. 181-196). Routledge.

Chapman, T., & Campbell, H. (2016). Working across frontiers in Northern Ireland: The contribution of community-based restorative justice to security and justice in local communities. In K. Clamp (Ed.), *Restorative justice in transitional settings* (pp. 115-132). Routledge.

Chapman, T., Campbell, H., Wilson, D., & McCready, P. (2018). Working across frontiers. Community-based restorative justice in Northern Ireland. In I. Vanfraechem & Aertsen, I. (Eds.), *Action research in criminal justice: Restorative justice approaches* (pp. 117-141). Routledge.

- Christie, N. (1977). Conflicts as property. *The British Journal of Criminology*, 17(1), 1-15. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a046783>
- Eriksson, A. (2009). *Justice in transition: Community restorative justice in Northern Ireland*. Willan Publishing.
- European Forum for Restorative Justice [EFRJ]. (2008). *Victims of terrorism: Towards European standards for assistance*. EU-funded project: Literature review. European Forum for Restorative Justice.
- EFRJ. (2012). *Victims and restorative justice: An empirical study of the needs, experiences and position of victims within restorative justice practices*. EU-funded project: Country reports. European Forum for Restorative Justice.
- EFRJ. (2017). *Effectiveness of restorative justice practices. An overview of empirical research on restorative justice practices in Europe*. European Forum for Restorative Justice.
- EFRJ. (2018). *Connecting people to restore just relations: Practice guide on values and standards for restorative justice practices*. European Forum for Restorative Justice.
- Koivisto, S. (2019, 6 November). *Face-to-face with a man who wished an asylum seeker would kill my family: The scariest thing is he's just a regular Finnish guy*. Yle. <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2019/11/06/face-to-face-with-a-man-who-wished-an-asylum-seeker-would-kill-my-family-the>
- La Nueva España. (2013, 11 February). *Trashorras, a una de sus víctimas: «Lamento el dolor, es algo con lo que tendré que vivir»*. La Nueva España. <https://www.lne.es/asturias/2013/02/11/trashorras-victimas-lamento-dolor-tendre-vivir/1366829.html>
- Lauwaert, K., & Aertsen, I. (2015). *Desistance and restorative justice: Mechanisms for desisting from crime within restorative justice practices*. EU-funded research project. European Forum for Restorative Justice.
- Mannozi, G. (2019). The emergence of the idea of a 'restorative city' and its link to restorative justice. *The International Journal of Restorative Justice*, 2(2), 288-292. <https://doi.org/10.5553/IJRJ/258908912019002002006>
- McCold, P., & Wachtel, T. (2002). Restorative justice theory validation. In E. G. M. Weitekamp & Kerner, H.-J. (Eds.), *Restorative justice: Theoretical foundations* (pp. 110-142). Willan Publishing.
- Olalde, A. J. (2014). Restorative encounters in terrorist victimization in Spain: Theoretical reflections and practical insights from social work. *Oñati Socio-legal Series*, 4(3), 404-426.
- Pascual Rodríguez, E. (Ed.) (2013). *Los Ojos Del Otro: Encuentros restaurativos entre víctimas y ex miembros de ETA*. Sal Terrae.
- Pemberton, A. (2010). Needs of victims of terrorism. In R. Letschert, Staiger, I., & Pemberton, A. (Eds.), *Assisting victims of terrorism: Towards a European standard of justice* (pp. 73-141). Springer Netherlands.
- Ragazzi, M. (2016). Restorative justice and political violence in democratic societies [Review of the book *Il libro dell'incontro: vittime e responsabili della lotta armata a confronto*, by G. Bertagna, Ceretti, A., & Mazzucato, C. (Eds.)]. RagazziConsulting. <https://marioragazzi.eu/?p=393>
- RAN. (2017). *Dos and don'ts of involving formers in PVE/CVE work*. Ex post paper, RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/dos_and_donts_involving_formers_in_pve_cve_work_bordeaux_27_06_2017_en.pdf
- Ríos Martín, J. C. (2020). *Biografía de la reconciliación. Palabras y silencios para sanar la memoria* (2nd ed.). Editorial Comares.
- Shapland, J., Robinson, G., & Sorsby, A. (2011). *Restorative justice in practice: Evaluating what works for victims and offenders*. Routledge.
- Staiger, I. (2010). Restorative justice and victims of terrorism. In R. Letschert, Staiger, I., & Pemberton, A. (Eds.), *Assisting victims of terrorism: Towards a European standard of justice* (pp. 267-337). Springer Netherlands.

- Umbreit, M., Lewis, T., & Burns, H. (2003). A community response to a 9/11 hate crime: Restorative justice through dialogue. *Contemporary Justice Review: Issues in Criminal, Social, and Restorative Justice*, 6(4), 383-391. <https://doi.org/10.1080/1028258032000144820>
- United Nations Office on Drugs and Crime [UNODC]. (2020). *Handbook on restorative justice programmes: Second edition*. United Nations Office on Drugs and Crime. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf
- Vanfraechem, I., Bolivar, D., & Aertsen, I. (Eds.) (2015). *Victims and restorative justice*. Routledge.
- Vanfraechem, I., Pemberton, A., & Mukwiza Ndahinda, F. (2016). *Justice for victims. Perspectives on rights, transition and reconciliation*. Routledge.
- Varona Martínez, G. (in press). What different ETA terrorism victims fear of restorative encounters in Spain and how they find diverse experiences of justice. Submitted in 2012 in the *International Handbook of Victimology*. Routledge.
- Varona Martínez, G. (2017). Restorative processes in the context of ETA terrorist victimisations. In *Terrorism in Spain: Procedural approach* (pp. 407-427). Tirant lo Blanch.
- Weilnböck, H., & Chapman, T. (2019). *Chosen restorative justice elements/ methods for exit workers*. EU-funded project EXIT EUROPE: Deliverable 6.2. Vrije Universiteit Brussel.
- Weitekamp, E., Parmentier, S., Vanspauwen, K., Valiñas, M., & Gerits, R. (2006). How to deal with mass victimization and gross human rights violations. A restorative justice approach. In U. Ewald & Turković, K. (Eds.), *Large-scale victimisation as a potential source of terrorist activities* (pp. 217-249). IOS Press.

Over de auteur

Emanuela Biffi is een projectmedewerker bij het Europees Forum voor Herstelrecht en werkt samen met het Leuvens Instituut voor Criminologie van de KU Leuven (België). Haar aandachtsgebieden zijn toegang tot het herstelrecht en herstelrechtelijke opleidingen, gewelddadig extremisme en polarisatie, jeugdrecht, slachtofferrechten, en de verbanden tussen kunst en het strafrecht.

INFORMATIE OVER DE EU

Online

Informatie over de Europese Unie in alle officiële talen van de EU is beschikbaar op de volgende website: https://european-union.europa.eu/index_nl

EU-publicaties

EU-publicaties kunnen gratis of tegen betaling worden gedownload of besteld via: <https://op.europa.eu/nl/web/general-publications/publications>. Voor meerdere exemplaren van gratis publicaties kunt u contact opnemen met Europe Direct of uw lokale voorlichtingscentrum (zie https://european-union.europa.eu/contact-eu_nl).

EU-recht en gerelateerde documenten

Voor toegang tot juridische informatie van de EU, inclusief alle EU-wetgeving sinds 1952 in alle officiële talen, gaat u naar EUR-Lex op: <http://eur-lex.europa.eu>

Open data van de EU

Het Opendataportaal van de EU (<http://data.europa.eu/nl>) biedt toegang tot datasets van de EU. De gegevens kunnen gratis worden gedownload en gebruikt, zowel voor commerciële als niet-commerciële doeleinden.

Radicalisation Awareness Network

Publications Office
of the European Union